

Ο Αγροδιατροφικός Τομέας στη Θεσσαλία: Κατάσταση και Προοπτικές

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΟΜΑΔΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΥΓΝΗ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΣΤΟΝ ΠΡΩΤΟΓΕΝΗ ΤΟΜΕΑ ΚΑΙ ΤΑ
ΤΡΟΦΙΜΑ-ΠΟΤΑ

Επιμέλεια Σύνταξης
Βασίλειος Μπέλλης, Βασίλειος Παππάς, Ιωάννης Τόλιας

Η Έκθεση έλαβε υπόψη ή βασίζεται σε κείμενα που συνεισέφεραν οι:
Χ. Αβραάμ, Σ. Βαϊνά, Χ. Βλόντζος, Θ. Γέμτος, Β. Γιαγιάκος, Α. Γκουσιάρης, Δ. Γούσιος, Ν.Ρ. Δαλέ-
ζιος, Ι. Καστρίτση-Καθάρου, Κ. Κίττας, Δ. Κουρέτας, Χ. Λύκας, Αικ. Μούτου, Θ. Μπαρτζάνας, Β.
Μπέλλης, Γ. Νάνος, Α. Παιδής, Β. Παππάς, Β. Πετρωτός, Κ. Πολύμερος, Αθ. Σφουγγάρης, Ι. Τόλιας

Σύνθεση Ομάδας Έργασίας:

Χ. Αβραάμ, Σ. Βαϊνά, Αθ. Βακάλης, Γ. Βλαχάκης, Χ. Βλόντζος, Θ. Γέμτος, Χ. Γενιτσεφτής, Β. Για-
γιάκος, Κ. Γκουγκουλιάς, Α. Γκουσιάρης, Δ. Γούσιος, Γ. Διδάγγελος, Κ. Ζυγογιάννης, Π. Καλφού-
ντζος, Κ. Κάππας, Α. Καραθάνος, Ι. Καρυώτης, Ι. Καστρίτση-Καθάρου, Κ. Κίττας, Δ. Κουρέτας, Κ.
Κουττής, Χ. Λύκας, Αικ. Μούτου, Θ. Μπαρτζάνας, Β. Μπέλλης, Γ. Νάνος, Β. Ντούρος, Π. Πανατζής,
Β. Παππάς, Κ. Πετρωτός, Κ. Πολύμερος, Σ. Σδρένια, Αθ. Σφουγγάρης, Π. Τσαούτου, Α. Τσιάντη, Α.
Τσιάρας και Γ. Φθενάκης

Περιεχόμενα

1	Σκοπός και Αντικείμενο	2
2	Η θέση του τομέα στην Περιφερειακή Οικονομία	2
2.1	Κατάταξη και εξειδίκευση σε σχέση με την Επικράτεια	2
2.2	Επιχειρηματική Διάρθρωση	4
2.3	Αλυσίδα αξίας και διαρθρωτικά στοιχεία στους κλάδους τροφίμων και αγροδιατροφής	4
3	Σύνοψη Διαθέσιμων Κειμένων Στρατηγικής.....	5
4	Αποτελέσματα α' κύκλου διαβούλευσης	9
5	Εισροές για την Ανάλυση SWOT	15
6	Σύνθεση.....	21

Η παρούσα χορηγείται με άδεια [Creative Commons Αναφορά Δημι-
ουργού - Παρόμοια Διανομή 4.0 Διεθνές](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

1 Σκοπός και Αντικείμενο

Η παρούσα έκθεση παρουσιάζει τα ευρήματα των Ομάδων Εργασίας α) Πρωτογενής παραγωγή και β) Τρόφιμα -Ποτά που συστάθηκαν τον Ιούνιο του 2013 κατ' εντολή του Περιφερειακού Συμβουλίου Θεσσαλίας με σκοπό να διερευνήσουν την κατάσταση και τις προοπτικές του αγροδιατροφικού τομέα στο πλαίσιο της διαμόρφωσης μίας Περιφερειακής Στρατηγικής Καινοτομίας βασισμένης στις αρχές της Έξυπνης Εξειδίκευσης (RIS³)¹.

Ο στόχος που τέθηκε στην Ομάδα Εργασίας ήταν ν' αναγνωρίσει και να τεκμηριώσει με ποσοτικά στοιχεία τις περιοχές παρέμβασης που θα πρέπει να ενισχυθούν κατά προτεραιότητα και με ένταση κατά την προσεχή προγραμματική περίοδο ώστε ν' αναδειχθούν στις «ατμομηχανές» της περιφερειακής οικονομίας από απόψεως ανάπτυξης, εξαγωγών και δημιουργίας θέσεων εργασίας ακολουθώντας το υπόδειγμα ανάλυσης της μεθοδολογίας RIS3KEY².

Η παρούσα έκθεση είναι προϊόν σύνθεσης των αποτελεσμάτων των εργασιών επιμέρους ομάδων εργασίας που συνεδρίαζαν κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 2013 και επεξεργάστηκαν την θέση και τις προοπτικές των επιμέρους κλάδων που συνθέτουν τον αγροδιατροφικό τομέα στη Θεσσαλία.

2 Η θέση του τομέα στην Περιφερειακή Οικονομία

2.1 Κατάταξη και εξειδίκευση σε σχέση με την Επικράτεια

Η Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (ΑΠΑ) της Θεσσαλίας κυμαινόταν το 2008 στα € 11 421 εκ. (5,45% της συνολικής ΑΠΑ της χώρας) και έφτασε να είναι € 9 440 εκ. το 2010 (-4,8% της χώρας), έχοντας υποστεί τη δεύτερη δυσμενέστερη επιδείνωση απ' όλες τις ελληνικές Περιφέρειες σε σχέση με το 2009 (-7,8%).

Από την προοπτική του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, το 2008 η Θεσσαλία ήταν τοποθετημένη στην 10^η θέση μεταξύ των 13 ελληνικών περιφερειών με €15.973 (η καλύτερη επίδοση της περιόδου 2005-2010), θέση που έγινε 11^η για το 2010 βάσει προσωρινών στοιχείων με επίδοση €14.600. Να σημειωθεί πως τόσο οι Περιφερειακοί λογαριασμοί όσο και τα στοιχεία απασχόλησης που είναι διαθέσιμα δεν αντανακλούν τις επιπτώσεις της κρίσης, ωστόσο είναι ενδεικτικά της δομής του παραγωγικού συστήματος της Περιφέρειας.

Στον Πρωτογενή τομέα εργαζόταν το 2008 το 22,3% του συνόλου των 313.400 εργαζόμενων, στο δευτερογενή το 18,35%, ενώ στον τριτογενή το 58,62%.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του 2008, ο πρωτογενής τομέας αντιπροσωπεύει το 7,4% της περιφερειακής ΑΠΑ (συμβάλλοντας κατά 13% στην ΑΠΑ του συνόλου του Πρωτογενούς τομέα της χώρας), έρχεται 3^{ος} σε ποσοστό απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα επί του συνόλου της ελληνικής επικράτειας και λαμβάνει την 8η θέση στην ΑΠΑ κατά εργαζόμενο μεταξύ του αντίστοιχου τομέα των

¹ Μία περιφερειακή στρατηγική έρευνας και καινοτομίας για την έξυπνη εξειδίκευση (RIS3) συνιστά, εξ' ορισμού, μία ολοκληρωμένη και τοπικά προσανατολισμένη ομάδα δράσεων οικονομικού μετασχηματισμού σε πέντε άξονες: (α) Εστιάζει την υποστηρικτική πολιτική και τις επενδύσεις σε κομβικές περιφερειακές προτεραιότητες, προκλήσεις και ανάγκες για ανάπτυξη βασισμένη στη γνώση, συμπεριλαμβανομένων των μέτρων που σχετίζονται με τις Τεχνολογίες Πληροφορικής και Επικοινωνιών. (β) Βασίζεται στα δυνατά σημεία κάθε περιφέρειας, στα ανταγωνιστικά της πλεονεκτήματα και στις δυνατότητες για αριστεία. (γ) Υποστηρίζει την τεχνολογική όσο και την πρακτικά εφαρμοσμένη καινοτομία και στοχεύει στην τόνωση των επενδύσεων από τον ιδιωτικό τομέα. (δ) Εμπλέκει πλήρως τους ενδιαφερόμενους φορείς και ενθαρρύνει την καινοτομία και τον πειραματισμό. (ε) Είναι τεκμηριωμένη και περιλαμβάνει συστήματα παρακολούθησης και αξιολόγησης.

² Αναπτύχθηκε από τη Johanneum Research Graz σε συνεργασία και με χρηματοδότηση από το Αυστριακό Υπουργείο Επιστημών και Έρευνας (BMWFW). Για λεπτομέρειες, βλ. <http://www.era.gov.at/space/11442/directory/27668/doc/27669.html>

Περιφερειών της χώρας. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε επίπεδο περιφερειών η Θεσσαλία είναι δεύτερη με ποσοστό 13% μετά την Κεντρική Μακεδονία με 20,8% στη συμμετοχή του πρωτογενή τομέα στη διαμόρφωση του ΑΕΠ της χώρας. Ο δευτερογενής τομέας αντιπροσωπεύει το 22,3% της περιφερειακής ΑΠΑ (συμβάλλοντας κατά 6,8% στην ΑΠΑ του συνόλου του δευτερογενούς τομέα της χώρας), έρχεται 6^{ος} σε ποσοστό απασχόλησης στον Δευτερογενή τομέα επί του συνόλου της ελληνικής επικράτειας και λαμβάνει την 5^η θέση στην ΑΠΑ κατά εργαζόμενο μεταξύ του αντίστοιχου τομέα των Περιφερειών της χώρας. Τέλος, ο τριτογενής τομέας, ενώ κυριαρχεί στην περιφερειακή οικονομία και αντιπροσωπεύει το 70,3% της περιφερειακής ΑΠΑ (συμβάλλοντας κατά 4,9% στην ΑΠΑ του συνόλου του Τριτογενούς τομέα της χώρας), έρχεται 9^{ος} σε ποσοστό απασχόλησης στον Τριτογενή τομέα επί του συνόλου της ελληνικής επικράτειας και λαμβάνει την 11η θέση στην ΑΠΑ κατά εργαζόμενο μεταξύ του αντίστοιχου τομέα των Περιφερειών της χώρας. Συμπερασματικά, βάσει των στοιχείων της ΕΛ.ΣΤΑΤ. για το 2008 προκύπτει πως:

- Ο δευτερογενής τομέας φαίνεται να ήταν το 2008 η ατμομηχανή του Θεσσαλικού παραγωγικού συστήματος, παρά την ευρέως επικρατούσα αντίληψη ότι ο Πρωτογενής τομέας είναι το «ισχυρό χαρτί» της Περιφέρειας. Ο πρωτογενής τομέας εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο τόσο ως προς την παραγωγή αγροτικών προϊόντων, πρώτων υλών και αγροϋλικών όσο και ως – εικαζόμενος – τροφοδότης του δευτερογενούς με πρώτες ύλες, παρ' ότι, όπως δείχνει η 8^η θέση που κατέχει μεταξύ των Περιφερειών στην ΑΠΑ κατά εργαζόμενο, απαιτεί εκσυγχρονισμό και εισαγωγή καινοτομίας.
- Ο τριτογενής τομέας απαιτεί ισχυρή αναδιοργάνωση, αφού φαίνεται να διαθέτει υψηλότερη συγκέντρωση από τον εθνικό μ.ό. μόνο στους κλάδους δημόσιας διοίκησης / άμυνας, εκπαίδευσης και υγείας.

Συγκρίνοντας την περιφερειακή διάρθρωση της απασχόλησης και της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας στη Θεσσαλία σε σχέση με το σύνολο της χώρας παρατηρούμε πως:

- Ως προς την ΑΠΑ, το ποσοστό του πρωτογενούς τομέα στη Θεσσαλία είναι έντονα υψηλότερο από το ποσοστό του πρωτογενούς τομέα στην επικράτεια (2,6 X το 2010 έναντι 2,55 X το 2008). Οριακά υψηλότερες συγκεντρώσεις στους ίδιους λόγους έχουμε στη μεταποίηση και τις κατασκευές. Και οι τρεις κλάδοι ακολουθούν τη φθίνουσα εθνική τάση σε πραγματικές τιμές, με τις κατασκευές να πλήττονται περισσότερο. Συνεπώς, **ο πρωτογενής τομέας συνιστά περιοχή ισχυρής περιφερειακής εξειδίκευσης ως προς την ΑΠΑ.**
- Ως προς την απασχόληση, αντίστοιχα, ο πρωτογενής τομέας είναι επίσης έντονα ισχυρότερος ως προς τη συμμετοχή του στο σύνολο της απασχόλησης σε σχέση με την επικράτεια, και μάλιστα έχει ενισχυθεί, πιθανότατα λόγω της μείωσης στους άλλους τομείς: 1,84X το 2012 έναντι 1,73 X το 2008. Συνεπώς, **ο πρωτογενής τομέας συνιστά περιοχή ισχυρής περιφερειακής εξειδίκευσης και ως προς την απασχόληση.** Συγκριτική έρευνα μεταξύ όλων των ευρωπαϊκών περιφερειών από το Οικονομικό Πανεπιστήμιο της Στοκχόλμης τον Απρίλιο του 2011, συγκρίνοντας στοιχεία απασχόλησης ανά τριτοβάθμιο ΣΤΑΚΟΔ, βρήκε ότι η διάρθρωση της απασχόλησης στη Θεσσαλία τη φέρνει στην 8^η θέση πανευρωπαϊκά στη γεωργία, στην 11^η στην κτηνοτροφία, στη 17^η στην επεξεργασία φρούτων και λαχανικών, στην 20^η στην παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων και στην 28^η στην παραγωγή ποτών με συνολικά 65 000 θέσεις εργασίας.

Τέλος, σύμφωνα με μελέτη του ΣΕΒΕ – ΙΕΕΣ, η Θεσσαλία συμβάλει κατά 4% στο σύνολο των εξαγωγών της χώρας (36% των οποίων προορίζεται για τις αγορές της Ευρωπαϊκής Ένωσης) και κατέχει την τέταρτη θέση μετά την Αττική (46%), την Πελοπόννησο (20%) και την Κεντρική Μακεδονία (17%). Ως πρώτος εξαγωγικός κλάδος αναδεικνύονται και πάλι τα τρόφιμα, με βασικά προϊόντα τα παραγόμενα λαχανικά και φρούτα (μερίδιο 16%), τα γαλακτοκομικά (11%) και τα δημητριακά (2%).

2.2 Επιχειρηματική Διάρθρωση

Μετά από επεξεργασία στοιχείων της ICAP για τα έτη 2011 και 2012 και για τις 500 μεγαλύτερες επιχειρήσεις της Θεσσαλίας προκύπτει πως:

- Το 17,2% των μεγαλύτερων επιχειρήσεων της Θεσσαλίας ανήκουν στον κλάδο των τροφίμων - ποτών, ο οποίος έχει τη δεύτερη θέση σε αριθμό επιχειρήσεων στο δείγμα μετά τις εμπορικές επιχειρήσεις (161 επιχειρήσεις, 32,2%).
- Οι επιχειρήσεις του κλάδου τροφίμων - ποτών επέτυχαν το 31,7% του κύκλου εργασιών που πραγματοποιούν οι επιχειρήσεις του δείγματος (έτος αναφοράς το 2011) και καταλαμβάνουν την πρώτη θέση ακολουθούμενες από αυτές του εμπορίου.
- Οι επιχειρήσεις του κλάδου τροφίμων - ποτών απασχολούν το 21,7% του προσωπικού που εργάζεται στις 500 μεγαλύτερες επιχειρήσεις της Περιφέρειας Θεσσαλίας και καταλαμβάνουν την πρώτη θέση σε αριθμό απασχολούμενων.
- Το 79% των επιχειρήσεων του κλάδου τροφίμων - ποτών είναι εξαγωγικές, ενώ αποτελούν το 37% των εξαγωγικών επιχειρήσεων όλων των κλάδων του δείγματος των 500 επιχειρήσεων. Παρόλ' αυτά, δεν υπάρχουν επίσημα δεδομένα για την ένταση της εξαγωγικής δραστηριότητας των επιχειρήσεων (αξία, αγορές, κ.ά.).
- Οι επιχειρήσεις του κλάδου τροφίμων - ποτών είναι οι μόνες (μαζί με αυτές των λοιπών βιομηχανιών) που παρουσίασαν αύξηση του κύκλου εργασιών μεταξύ των ετών 2011/2012.

Εξάλλου, σύμφωνα με στοιχεία της Περιφέρειας Θεσσαλίας και της ΕΛΣΤΑΤ στον πρωτογενή τομέα, στη φυτική παραγωγή η Περιφέρεια Θεσσαλίας παράγει το 14,2% της αγροτικής παραγωγής της χώρας (η 2^η μεγαλύτερη συμμετοχή μετά την Κεντρική Μακεδονία). Στον τομέα της κτηνοτροφίας, η αιγοπροβατοτροφία δημιουργεί το 58,6% της εθνικής ζωικής παραγωγής και το 18% του εγχώριου πρόβειου γάλακτος, η βοοτροφία δημιουργεί το 33% της ελληνικής παραγωγής βόειου κρέατος και το 15% του βόειου γάλακτος και η χοιροτροφία δημιουργεί το 24% της εθνικής παραγωγής χοιρινού κρέατος.

Συμπερασματικά, αποδεικνύεται ότι ο κλάδος Τρόφιμα – Ποτά αποτελεί την ατμομηχανή του δευτερογενή τομέα που με τη σειρά του αποτελεί την ατμομηχανή του Θεσσαλικού παραγωγικού συστήματος. Αν ληφθεί υπ' όψιν ότι οι συγκεκριμένοι κλάδοι χρησιμοποιούν σε κάποιο, άγνωστο μέχρι στιγμής, βαθμό ως πρώτες ύλες τα πρωτογενώς παραγόμενα προϊόντα (από τα οποία ένα μικρό μέρος προορίζεται απευθείας για κατανάλωση), η θετική επίδραση αυτών στο σύνολο του παραγωγικού συστήματος γίνεται ακόμη πιο σημαντική.

2.3 Αλυσίδα αξίας και διαρθρωτικά στοιχεία στους κλάδους τροφίμων και αγροδιατροφής

Μεγάλη σημασία σε όλη την τροφική αλυσίδα αξίας έχει η διασφάλιση υψηλής ποιότητας ανεξαρτήτως προέλευσης. Πάνω από 1 εκ. επιχειρήσεις / εκμεταλλεύσεις εμπλέκονται στην αλυσίδα αξίας ειδών διατροφής στην Ελλάδα, στις οποίες απασχολούνται πάνω από 2 εκ. άτομα και από τις οποίες δημιουργείται συνολικά ιδιαίτερα υψηλή προστιθέμενη αξία.

Σύμφωνα με τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία από τη Eurostat όπως επεξεργαστήκαν από τον IOBE για την Ετήσια Έκθεση Τροφίμων, 2011, το υψηλότερο μερίδιο των εκμεταλλεύσεων / επιχειρήσεων κατανέμεται στην αγροτική παραγωγή (83,1%), στην οποία απασχολείται και ο μεγαλύτερος αριθμός εργαζομένων (72,3%), με ανάλογη σχεδόν εικόνα και στην ΕΕ-27. Ωστόσο, σημαντικό μέρος της προστιθέμενης αξίας του τομέα, παρά τη μικρότερη αναλογία στο σύνολο των επιχειρήσεων και των απασχολούμενων, προέρχεται και από τη μεταποίηση, το εμπόριο και τις υπηρεσίες. Ειδικότερα, στη μεταποίηση, ενώ δραστηριοποιείται μόλις το 1,6% των επιχειρήσεων που

εμπλέκονται στην αλυσίδα αξίας, δημιουργείται το 25% της συνολικής προστιθέμενης αξίας. Σημαντική είναι και η συμμετοχή του εμπορίου (χονδρικού και λιανικού) στην τροφική αλυσίδα αξίας, στο οποίο δραστηριοποιείται συνολικά το 7,1% των εμπλεκόμενων επιχειρήσεων, απασχολώντας το 12,5% των εργαζομένων του τομέα, ενώ η προστιθέμενη αξία που δημιουργείται από αυτό αγγίζει το 31,4%. Τέλος, το τμήμα της αλυσίδας αξίας που αντιστοιχεί στις υπηρεσίες δημιουργεί το 11% της προστιθέμενης αξίας. Σημειώνεται ότι, οι αλλαγές στις καταναλωτικές συνήθειες, η αύξηση της συχνότητας κατανάλωσης τροφίμων εκτός σπιτιού και διανομής κατ' οίκον είχαν ενισχύσει τα τελευταία χρόνια τις υπηρεσίες εστίασης, ωστόσο η μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος και οι πρόσφατες φορολογικές επιβαρύνσεις περιόρισαν τις προτιμήσεις των καταναλωτών για αυτές τις υπηρεσίες.

Η μοναδική ενδεδειγμένη έρευνα για τις αλυσίδες αξίας στον αγροδιατροφικό τομέα της Θεσσαλίας ολοκληρώθηκε πρόσφατα από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας στο πλαίσιο του έργου LACTIMED³ και εξέτασε ποιοτικά τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των κρίκων. Τα πρώτα βασικά ευρήματα σχολιάζονται στην ενότητα 6 στο τέλος της Έκθεσης.

Η παραγωγή πρωτογενών προϊόντων δεν καλύπτει σε καμία περίπτωση τις εγχώριες ανάγκες κατανάλωσης σε βασικά αγροτικά προϊόντα. Η Ελλάδα βρίσκεται αρκετά χαμηλά σε σειρά κατάταξης ως προς το βαθμό αυτάρκειας σε σχέση με άλλες χώρες της Ευρώπης. Το εξωτερικό εμπόριο των προϊόντων διατροφής, πρωτογενούς και δευτερογενούς παραγωγής, σε όλη την περίοδο 2003-2010 καταγράφεται ελλειμματικό. Από το 2009 παρατηρείται συρρίκνωση του εμπορικού ελλείμματος, εξέλιξη η οποία οφείλεται στη μεγαλύτερη υποχώρηση των εισαγωγών σε σχέση με την αντίστοιχη πτώση των εξαγωγών.

3 Σύνοψη Διαθέσιμων Κειμένων Στρατηγικής

Έκθεση του IOBE (Μάρτιος 2013) με τίτλο «Στρατηγικό Πλαίσιο Αναπτυξιακής Πολιτικής για τον 3^ο Θεματικό Στόχο της Στρατηγικής Ευρώπη 2020», αφού έλαβε υπόψη τις θέσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για το περιεχόμενο και τις προτεραιότητες του Συμφώνου Εταιρικής Σχέσης της περιόδου 2014-2020 στην Ελλάδα⁴ αναφέρει τα ακόλουθα:

Οι στρατηγικές προτεραιότητες για την ενίσχυση του Αγροτικού τομέα πρέπει να είναι συναφείς με τις προτεραιότητες της νέας Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ)⁵, όπως αυτές εξειδικεύονται και προσαρμόζονται στα δεδομένα και τις ανάγκες κάθε χώρας από το Εθνικό Σχέδιο Στρατηγικής Αγροτικής Ανάπτυξης. Το Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Αγροτικής Ανάπτυξης (European Agricultural Fund for Rural Development) αποτελεί το βασικό χρηματοδοτικό μηχανισμό για την υποστήριξη της υλοποίησης της ΚΑΠ και των Εθνικών Σχεδίων Στρατηγικής Αγροτικής Ανάπτυξης. Σε αυτό το πλαίσιο διαμόρφωσης πολιτικής για τον Αγροτικό τομέα στην προγραμματική περίοδο 2014-2020, και με βάση τις ανάγκες εκσυγχρονισμού και ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής αγροτικής παραγωγής προτείνονται οι παρακάτω άξονες προτεραιοτήτων:

A. Στρατηγικές προτεραιότητες σε σχέση με την παραγωγή και το αγροτικό προϊόν (κατά φθίνουσα ιεράρχηση):

1. Ενίσχυση επενδύσεων στην **παραγωγή προϊόντων με υψηλή διεθνή ζήτηση**, από τους σημαντικότερους εμπορικούς εταίρους της Ελλάδας ως προς τα αγροτικά προϊόντα, αλλά

³ Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. 2013. *Διαγνωστική μελέτη και τοπικά σχέδια δράσης για την αξιοποίηση των τυπικών γαλακτοκομικών προϊόντων της Θεσσαλίας*. Παραδοτέο Έργου Lactimed.

⁴ Position of the European Commission Services on the Development of Partnership Agreement and Programmes in Greece for the Period 2014-2020. Ares (2012) 1337850 της 13.11.2012.

⁵ "The CAP towards 2020: Meeting the food, natural resources and territorial challenges of the future" (COM(2010) 672 final)

και από αγορές με ταχύτατα ανερχόμενη ζήτηση για γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα (πχ. χώρες Νότιο-Ανατολικής Ασίας, Βόρειος Αμερική). Προσδιορισμός σημαντικότερων ανερχόμενων αγορών και ζητούμενων προϊόντων πριν την έναρξη της προγραμματικής περιόδου 2014-2020 και στα μέσα αυτής (2017).

2. Εστίαση στην **παραγωγή και επεξεργασία-μεταποίηση προϊόντων ποιότητας**, επίσης στο πλαίσιο των κατευθύνσεων της νέας ΚΑΠ, μέσα και από την ανάδειξη και την αξιοποίηση των παραγωγικών προτερημάτων κάθε περιοχής (Εγγυημένα Παραδοσιακά Προϊόντα, προϊόντα Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης, προϊόντα Προστατευόμενης Γεωγραφικής Ένδειξης).
3. **Αύξηση της προστιθέμενης αξίας των αγροτικών προϊόντων και τροφίμων**, με έμφαση στη μεταποίηση, την τυποποίηση και την πιστοποίηση του προϊόντος και της μεθόδου παραγωγής του, καθώς και στη διαφοροποίηση προς καινοτόμα προϊόντα και διαδικασίες.
4. **Αειφορικά συστήματα παραγωγής αγροτικών προϊόντων με ορθολογική χρήση-διαχείριση φυσικών πόρων και ενέργειας**
5. **Ενσωμάτωση στην παραγωγική διαδικασία καινοτόμων τεχνικών και τεχνολογιών για την παραγωγή προϊόντων ποιότητας**
6. **Βελτίωση ποιότητας και διατήρηση της παραγωγικότητας των οπωροκηπευτικών στην εποχή της κλιματικής αλλαγής**
7. **Δράσεις ενημέρωσης & προώθησης γεωργικών προϊόντων στην εσωτερική αγορά της ΕΕ και σε τρίτες χώρες**, αξιοποιώντας τον Κανονισμό αριθ. 1698/2005⁶ και τον Κανονισμό αριθ. 3/2008⁷ και τις μετέπειτα τροποποιήσεις του
8. **Δημιουργία-εκσυγχρονισμός υποδομών** που χρησιμοποιούνται από τον Αγροτικό τομέα
9. Βιώσιμη διαχείριση των φυσικών πόρων – προστασία του περιβάλλοντος - αξιοποίηση απορριμμάτων και υποπροϊόντων των γεωργικών και των κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων.
10. Ανάδειξη φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, ανάπτυξη του τουρισμού της υπαίθρου.

B. Στρατηγικές προτεραιότητες σε σχέση με τους παραγωγούς και το εμπλεκόμενο στον τομέα ανθρώπινο δυναμικό

1. Υποστήριξη **δημιουργίας τοπικών δικτύων παραγωγής και διανομής γεωργικών – κτηνοτροφικών προϊόντων**, προκειμένου να ενισχυθεί η διατροφική αυτάρκεια σε τοπικό επίπεδο, η απασχόληση, αλλά και να περιοριστούν οι μεταφορές μεγάλων αποστάσεων (τροφοχιλιόμετρων), με σκοπό τη διατήρηση της φρεσκάδας των τοπικών προϊόντων, τη μείωση των εκπομπών ρύπων, οδηγία η οποία αναφέρεται και στις κατευθύνσεις της νέας Κοινής Αγροτικής Πολιτικής. Συνεπώς, στήριξη των βραχέων αλυσίδων εφοδιασμού, των εναλλακτικών μορφών τους και των τοπικών αγορών.
2. **Στήριξη νέων αγροτών**, ιδίως μικρότερων ηλικιών, στο πλαίσιο της βελτίωσης της ηλικιακής σύνθεσης του αγροτικού πληθυσμού στην Ελλάδα. Αξιοποίηση της δυνατότητας της συμβολαιακής γεωργίας σε εκτάσεις του δημοσίου κατάλληλες για γεωργική και κτηνο-

⁶ Council Regulation (EC) No 1698/2005, OJ L 277, 21.10.2005, p. 1

⁷ Council Regulation (EC) No 3/2008, OJ L 3, 5.1.2008, p. 1

τροφική χρήση βάσει του Ν.4061/2012, μέσω του σχετικού προγράμματος του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων.

3. Ενίσχυση των τεχνικών και οικονομικών δυνατοτήτων των πολύ μικρών, μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων (ΜΜΕ) στις αγροτικές περιοχές.
4. Εστίαση στην **κατάρτιση και την επανακατάρτιση νέων αγροτών** και αναβάθμισή των σχετικών προγραμμάτων. Πραγματοποίηση δράσεων κατάρτισης-επανακατάρτισης και για όσους δραστηριοποιούνται ήδη στον αγροτικό τομέα. Στο πλαίσιο αυτό, βελτίωση στοχευμένων, έγκυρων, διαρκώς επικαιροποιημένων γνώσεων και δεξιοτήτων, μέσω δράσεων κατάρτισης και ενημέρωσης, που θα λαμβάνουν υπόψη τις ανάγκες των αγροτών, της αγοράς, του ισχύοντος θεσμικού πλαισίου και θα δημιουργούν μία κουλτούρα αγροτικής καινοτομικής επιχειρηματικότητας.
5. **Προώθηση της υγιούς, ανταγωνιστικής και με επιχειρηματική λογική συνεταιριστικής γεωργίας και κτηνοτροφίας** (αγροτική επιχειρηματικότητα), για την καλύτερη προώθηση των αγροτικών προϊόντων, την ευκολότερη πρόσβαση σε νέες τεχνολογίες και εφαρμογές, τη συνέργια με επιχειρήσεις και ερευνητικούς φορείς κ.λπ., αξιοποιώντας και το νέο νομικό πλαίσιο για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, τις συλλογικές οργανώσεις και την επιχειρηματικότητα του αγροτικού κόσμου (Ν.4015/2011)

Στο πλαίσιο του έργου «Έρευνα στις Επιχειρήσεις για την Πρόβλεψη των Μεταβολών στα Περιφερειακά Παραγωγικά Συστήματα και τις Τοπικές Αγορές Εργασίας» που υλοποιείται από το ΙΟΒΕ και το ΕΜΠ για λογαριασμό του ΣΕΒ λειτούργησε ομάδα εμπειρογνομόνων στον τομέα των τροφίμων και της αγροδιατροφής που κατέληξε στα ακόλουθα συμπεράσματα:

1. Σημαντικές καινοτομίες ως προϊόν έρευνας και τεχνολογίας αποτελούν οι ταχείες τεχνικές ελέγχου ποιότητας και ασφάλειας και οι εφαρμογές γονιδιωματικής τεχνολογίας στην ιχθυοαλιμότητα της παραγωγικής διαδικασίας (DNA bar coding), διαδικασία η οποία περιλαμβάνει την καταχώρηση, ανάγνωση και διαχείριση των βάσεων δεδομένων του γενετικού αποτυπώματος των τροφίμων και τη χρήση τους ως βασικών εργαλείων πληροφόρησης για την ταυτότητα του τροφίμου. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το κομμάτι των ηλεκτρονικών εφαρμογών και η μεταφορά τεχνολογίας και τεχνογνωσίας από το χώρο της πληροφορικής στην παραγωγική αλυσίδα των τροφίμων, όπως είναι για παράδειγμα οι τεχνολογίες βιοαισθητήρων και RFID (έξυπνης και ενεργής συσκευασίας) και η ήπια-μη θερμική επεξεργασία τροφίμων. Η εξέλιξη στις ταχείες τεχνικές ανίχνευσης και διαχείρισης πηγών κινδύνου αλλά ακόμη και στην τεκμηρίωση ευεργετημάτων λειτουργικών και βιο-ενεργών συστατικών είτε σχετιζομένων με την ελληνική παραγωγή γενικότερα είτε με τη Μεσογειακή δίαιτα ειδικότερα.
2. Τα κατεψυγμένα τρόφιμα, οι καινοτομίες στο κομμάτι της τεχνητής αναπαραγωγής, της ορθής διαχείρισης ιχθυοπληθυσμού, ο τρόπος ψεκασμού και άρδευσης των καλλιεργειών, η διαχείριση των υποπροϊόντων και των αποβλήτων, η διαδικασία παλαίωσης των προϊόντων, τα καινοτόμα ανοίγματα μάρκετινγκ για την προώθηση της ελληνικής/ μεσογειακής διατροφής αποτελούν επιπρόσθετα παραδείγματα καινοτόμων εφαρμογών στην παραγωγική αλυσίδα των τροφίμων και της βιο-αγροδιατροφής.
3. Είναι απαραίτητη η δημιουργία δημόσιων, ιδιωτικών ή δημοτικών κέντρων ενημέρωσης (π.χ. πρωτοβουλίες από ομάδες παραγωγών είτε από φορείς συμβολιακής καλλιέργειας) εκτός εκπαιδευτικού συστήματος, κατάρτισης και δια βίου μάθησης των επαγγελματιών αγροτών.
4. Ανάμεσα στις βασικές αιτίες υστέρησης στην ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας συγκαταλέγονται: η αδυναμία προσανατολισμού της αγροτικής παραγωγής στις απαιτήσεις της

αγοράς, το σχετικά μικρό μέγεθος της γεωργικής γης ανά εκμετάλλευση, η γήρανση και η αρνητική ηλικιακή διάρθρωση του αγροτικού πληθυσμού, η μη οργανωμένη και περιορισμένη εισοδος νέων στον αγροτικό τομέα, το σχετικά χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και κατάρτισης και το έλλειμμα πληροφόρησης και ενημέρωσης, η κατακερματισμένη και ανομοιογενής προσφορά γεωργικών προϊόντων, η χαμηλή χρήση μηχανικών μέσων (π.χ. συλλογή ελιάς) και ο περιορισμένος εκσυγχρονισμός της αγροτικής παραγωγής, η απουσία παρατήρησης και σχεδιασμού μιας αποτελεσματικής αγροτικής πολιτικής σε μακροχρόνια βάση, η απουσία επίβλεψης εφαρμογής των μαζικά επιδοτούμενων αγροτών, οι περιορισμένες σχέσεις και συνδυαστικοί κρίκοι ανάμεσα στους εμπλεκόμενους φορείς της αλυσίδας τροφίμων, η απουσία στοχευμένης γεωργικής έρευνας κ.ά.

5. Ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο των προτάσεων ενίσχυσης του αγροτικού τομέα και της σύνδεσής του με τη μεταποίηση έχει η έγκαιρη πληροφόρηση και η ορθή ενημέρωση των αγροτών, με σκοπό την ευαισθητοποίησή τους στον άξονα της καινοτομικής αντίληψης, της υιοθέτησης και χρήσης νέων τεχνολογιών και της υπόδειξης «έξυπνων» επενδυτικών ευκαιριών. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσα από τη δημιουργία ενός κέντρου ή κέντρων συμβουλευτικής δομής και επιμόρφωσης, με την παράλληλη συμμετοχή ιδιωτικών και κρατικών φορέων.
6. Σε σχέση τόσο με τη μικρότερη, όσο και με τη μεγαλύτερη κλίμακα παραγωγή τροφίμων εγχωρίως, αποκτά ιδιαίτερη σημασία αυτή να στηριχθεί από τη μεγαλύτερη διάδοση και ενίσχυση των συμβολαιακών, πιστοποιημένων καλλιέργειών. Η συμβολαιακή γεωργία συνιστά βέλτιστη πρακτική σύνδεσης του πρωτογενούς και δευτερογενούς τομέα, εξασφαλίζοντας την πρώτη ύλη στη μεταποίηση, μέσα από μια οργανωμένη διαδικασία που ωφελεί ταυτόχρονα τον αγρότη και τον παραγωγό. Η επιστροφή στην εγχώρια παραγωγή βασικών πρώτων υλών αποτελεί στόχο ο οποίος καθίσταται περισσότερο εφικτός μέσα από τη συμβολαιακή γεωργία.
7. Σημαντικές προϋποθέσεις για τους στόχους αυτούς είναι η αποτελεσματική σύνδεση των παραγωγικών φορέων, η δημιουργία συνεργασιών στη βάση βέλτιστης λειτουργίας τροφοδοτικών αλυσίδων «από το χωράφι στο ράφι», στρατηγικών συμμαχιών και συνεργατικών σχηματισμών επιχειρήσεων – “clusters” (παραδοσιακής ή έξυπνης εκδοχής τους η οποία ενσωματώνει καθιερωμένα τη χρήση νέων τεχνολογιών), από την αγροτική παραγωγή μέχρι τη μεταποίηση και τα κανάλια διανομής και διάθεσης, ο συντονισμός και η συνεργασία μικρών και μεγάλων επιχειρήσεων στον πρωτογενή, δευτερογενή και τριτογενή τομέα και το χτίσιμο εμπιστοσύνης με τον καταναλωτή, μέσα από ένα περισσότερο γόνιμο επιχειρηματικό περιβάλλον.
8. Στο πλαίσιο της προβολής της ελληνικής διατροφής και των ελληνικών προϊόντων, αποκτά μείζονα σημασία η σύνδεσή της με τον τριτογενή τομέα των υπηρεσιών στα εστιατόρια, τα ξενοδοχεία και εν γένει τον τουρισμό. Η αποτελεσματική σύνδεση διατροφής και τουρισμού αποτελεί βασικό μέσο και προϋπόθεση για την ανάδειξη των ελληνικών προϊόντων, δημιουργώντας και αυτό προστιθέμενη αξία και αναπτυξιακή δυναμική στο φάσμα της παραγωγής τροφίμων.»

Τέλος, σε πρόσφατη (Ιούνιος 2013) έκθεση του ΣΕΒ με τίτλο «Αναδυόμενες Τεχνολογικές Αγορές σε Στρατηγικούς Τομείς της Οικονομίας» για τον τομέα των τροφίμων αναγνωρίζονται οι ακόλουθες εφαρμογές τεχνολογίας:

- Ποικιλίες δημητριακών με μεγαλύτερη περιεκτικότητα σε πρωτεΐνες ή ανθεκτικότητα σε φυτικά παθογόνα.
- Λειτουργικά τρόφιμα εμπλουτισμένα με ευεργετικές για την ανθρώπινη υγεία ουσίες.

- Νέα υλικά και τεχνολογίες συσκευασίας που παρατείνουν τη διάρκεια ζωής των τροφίμων.
- Συστήματα ιχνηλασιμότητας στην εφοδιαστική αλυσίδα.
- Ταχύτερες και ακριβέστερες αναλύσεις για τον εντοπισμό επιβλαβών μικρο-οργανισμών στα τρόφιμα.

4 Αποτελέσματα α' κύκλου διαβούλευσης

Οι εμπλεκόμενοι στις εργασίες της ομάδας για τον αγροδιατροφικό τομέα ιεράρχησαν τη βαρύτητα των παρακάτω εφοδιαστικών αλυσίδων με την ακόλουθη σειρά:

- 1) **Αειφορικά συστήματα παραγωγής αγροτικών προϊόντων με ορθολογική χρήση-διαχείριση φυσικών πόρων και ενέργειας**
 - i) Καλλιέργειες υπό κάλυψη (θερμοκήπια – διχτυοκήπια). Βελτίωση κατασκευαστικών στοιχείων, εξοπλισμού – υλικά κάλυψης – υδροπονικά συστήματα.
 - ii) Τεχνικές και τεχνολογίες για ολοκληρωμένη – βιολογική παραγωγή οπωροκηπευτικών χαμηλού κόστους με εξαγωγικό προσανατολισμό
 - iii) Μείωση περιβαλλοντικού αποτυπώματος στον αγροδιατροφικό τομέα («πρασίνισμα» της παραγωγής)
 - iv) Ενσωμάτωση τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών στην πρωτογενή παραγωγή (γεωργία – κτηνοτροφία ακριβείας)
 - v) Μείωση εισροών (ενέργειας – νερού – χημικών) στις διαδικασίες παραγωγής αγροτικών προϊόντων
 - vi) Ανάλυση κύκλου ζωής και προσδιορισμός και μείωση αποτυπώματος άνθρακα σε όλη την αλυσίδα του αγροδιατροφικού τομέα
 - vii) Δημιουργία συστήματος κοινής χρήσης γεωργικού εξοπλισμού
 - viii) Βελτίωση ποιότητας και διατήρηση της παραγωγικότητας των οπωροκηπευτικών στην εποχή της κλιματικής αλλαγής
 - ix) Βελτίωση της παραγωγικότητας παραδοσιακών καλλιεργειών (βαμβακιού, καλαμποκιού, σκληρού σίτου, παραγωγής χονδοειδών ζωοτροφών, ψυχανθών) με εισαγωγή πρακτικών που ενισχύουν την αειφορική αραγωγή (εισαγωγή αμειψισπορών, προώθηση καλλιεργειών ψυχανθών, μειώμενη κατεργασία του εδάφους και ακαλλιέργεια, προστασία ιδιαίτερα των επικλινών εδαφών από διάβρωση)
- 2) **Προϊόντα φρέσκου γάλακτος και γαλακτοκομικά με έμφαση στη φέτα.** Στη συνάντηση Επιχειρήσεων και εκμεταλλεύσεων της εφοδιαστικής αλυσίδας παραγωγής γαλακτοκομικών προϊόντων συζητήθηκαν οι ανάγκες εισαγωγής καινοτομίας στα ακόλουθα πεδία:
 - i) Οργανωτικά μέτρα, τεχνικές και τεχνολογίες γενετικής βελτίωσης παραδοσιακών φυλών (κυρίως αιγοπροβάτων).
 - ii) Πιστοποίηση πρόβειου γιαουρτιού ως ειδικό παραδοσιακό ιδιότυπο προϊόν.
 - iii) Τεχνολογίες κατάρτισης και βελτιστοποίησης σιτηρεσίων, προσαρμοσμένων στις ανάγκες των παραγωγικών φάσεων των ζώων και των διαθέσιμων ζωοτροφών με στόχο τη συμπίεση του κόστους και τη βελτίωση της ποιότητας του παραγομένου γάλακτος.

- iv) Εισαγωγή οργανωτικής καινοτομίας με στόχο την πιστοποίηση και τον έλεγχο των παραγομένων προϊόντων με στόχο τη μεγιστοποίηση της ποιότητας και την καταπολέμηση της νοθείας.
 - v) Τεχνολογίες αξιοποίησης πρώτων υλών, ενδιάμεσων και τελικών προϊόντων που δεν πληρούν τις ποιοτικές προδιαγραφές (χαρακτηρίζονται ως απορριπτόμενα) με στόχο την προστασία του περιβάλλοντος και την παραγωγή ενέργειας.
 - vi) Διαφοροποίηση στην ποιότητα και στα τοπικά χαρακτηριστικά, αύξηση κύκλου εργασιών με σταδιακή αύξηση περιθωρίων κέρδους και εξαγωγών.
 - vii) Διατήρηση και εκσυγχρονισμός υφιστάμενης παραγωγικής ικανότητας.
 - viii) Εκσυγχρονισμός –βελτίωση κτηνοτροφικών εγκαταστάσεων και εξοπλισμού τους
 - ix) Παρεμβάσεις στην αλυσίδα αξίας, συμπεριλαμβανομένων και των τεχνολογικών βελτιώσεων (π.χ., γενετική βελτίωση ζώων, σιτηρέσιο, κλπ).
 - x) Τεχνολογίες εμβρυομεταφοράς σε μεγάλα ζώα (αγελάδες) με στόχο τη βελτίωση του ζωικού κεφαλαίου, την αύξηση της παραγωγικότητας και τη συμπίεση του κόστους παραγωγής.
 - xi) Οργάνωση μηχανισμού υποστήριξης κυρίως των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων και των μικρών επιχειρήσεων του κλάδου ώστε να εισάγουν τεχνογνωσία για την παραγωγή προϊόντων ποιότητας, τη μείωση του κόστους και την ίδρυση συλλογικών σχημάτων συνεργασίας τόσο σε κλαδικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο εφοδιαστικής αλυσίδας. Οι κόμβοι της Εφοδιαστικής Αλυσίδας που είναι σημαντικοί για τον κλάδο των γαλακτοκομικών προϊόντων είναι:
 - Παραγωγή δημητριακών και ψυχανθών για την παρασκευή ζωοτροφών απαλλαγμένων από ουσίες που επιβαρύνουν την ποιότητα (π.χ. αφλατοξίνες).
 - Κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις (αγελάδων, προβάτων, αιγών, χοίρων).
 - Εμπορικά δίκτυα και υπηρεσίες Logistics.
 - Εξειδικευμένα ερευνητικά ιδρύματα, ΑΕΙ και ΤΕΙ.
- 3) **Προϊόντα σιτηρών και ψυχανθών (π.χ., ζυμαρικά).** Στη συνάντηση Επιχειρήσεων και φορέων της εφοδιαστικής αλυσίδας προϊόντων από σιτηρά – ψυχανθή συζητήθηκαν οι ανάγκες εισαγωγής καινοτομίας σε διάφορα πεδία. Ενδεικτικά αναφέρθηκαν:
- i) Τεχνολογίες και τεχνικές για την αξιοποίηση «Ισχυρισμών Υγείας» νέων προϊόντων με βάση τα Δημητριακά.
 - ii) Τεχνολογίες, μέθοδοι και τεχνικές ανίχνευσης, πιστοποίησης και ελέγχου σπόρων, πρώτων υλών ή προϊόντων δημητριακών.
 - iii) Δημιουργία ΠΟΠ προϊόντων με βάση τα δημητριακά.
 - iv) Διερεύνηση της συνεργασίας όλων των ενδιαφερομένων (εταιρίες σποροπαραγωγής, ερευνητικές δομές των ΑΕΙ και ΤΕΙ, ΘΕΣγή, μύλοι, αρτοποιοί, καταναλωτές) για την παραγωγή συγκεκριμένων τύπων και ονομασιών ψωμιού (π.χ., παραδοσιακό, χωριάτικο κλπ) από Θεσσαλικά δημητριακά.
 - v) Έρευνα και συνεργασία για την ίδρυση μικροζυθοποιείων που θα χρησιμοποιούν Θεσσαλικό κριθάρι (συμβολαιακή γεωργία).
 - vi) Έρευνα και συνεργασία για την παραγωγή ποτών και ροφημάτων από δημητριακά.

- vii) Έρευνα και συνεργασία για την παραγωγή προϊόντων για πρωινά γεύματα από δημητριακά.
 - viii) Έρευνα για τη βελτίωση και ανάπτυξη ελληνικών ποικιλιών ψυχανθών.
 - ix) Έρευνα για την αξιοποίηση προϊόντων ή παραπροϊόντων (π.χ., φλοιοί) ψυχανθών
- 4) **Προϊόντα Οπωροκηπευτικών – Χυμοί.**
- i) Τεχνολογίες παραγωγής οπωροκηπευτικών προϊόντων ολοκληρωμένης ή και βιολογικής παραγωγής
- 5) **Προϊόντα αμπέλου (κρασί, αποστάγματα) με παράλληλη αξιοποίηση των αποβλήτων μέσω του διαχωρισμού και της παραλαβής αντιοξειδωτικών.**
- 6) **Κρεατοσκευάσματα – αλλαντικά.** Στη συνάντηση Επιχειρήσεων και φορέων της εφοδιαστικής αλυσίδας προϊόντων κρέατος συζητήθηκαν οι ανάγκες εισαγωγής καινοτομίας σε διάφορα πεδία. Ενδεικτικά αναφέρθηκαν:
- i) Τεχνολογίες και τεχνικές για την παραγωγή προϊόντων με ταυτότητα και αναγνωρισιμότητα (marketing).
 - ii) Επεξεργασία ειδικών στρατηγικών διείσδυσης στην αγορά (του εσωτερικού και του εξωτερικού).
 - iii) Τεχνολογίες, μέθοδοι και τεχνικές ιχνηλασιμότητας και ελέγχου για την καταπολέμηση της νοθείας, των ελληνοποιήσεων, κλπ.
 - iv) Δημιουργία ΠΟΠ λουκάνικου Δυτικής Θεσσαλίας.
 - v) Εισαγωγή οργανωτικής καινοτομίας: Δημιουργία συνεργειών και υποστήριξη της συνεργασίας μεταξύ παραγωγών ζωοτροφών, κτηνοτρόφων και μεταποιητών κρέατος.
 - vi) Έρευνα για τη διαφοροποίηση σιτηρεσίων και εκτροφών με στόχο την παραγωγή κρέατος με ειδικές προδιαγραφές ποιότητας και κόστους ανάλογα με τις ανάγκες των επόμενων κρίκων της εφοδιαστικής αλυσίδας ή των καταναλωτών. Ενδεικτικά παραδείγματα:
 - Ειδικά σιτηρέσια για την εκτροφή βοοειδών ελευθέρως βοσκής για μια μικρή περίοδο πριν τη σφαγή με στόχο την αποσκλήρυνση του κρέατος.
 - Ειδικά σιτηρέσια για την εκτροφή χοιρινών που προορίζονται για την παραγωγή αλλαντικών ή άλλων ειδικών κρεατοσκευασμάτων.
 - vii) Έρευνα για την καλλιέργεια μη μεταλλαγμένης σόγιας και άλλων φυτών που μπορούν να παράγουν ή να υποκαταστήσουν πρωτεϊνούχες ζωοτροφές (π.χ., κτηνοτροφικό κουκί ή κτηνοτροφικό μπιζέλι ή φασόλια ή ρεβίθια ή λούπινο που δεν έχουν αντιθρεπτικούς παράγοντες)
 - viii) Τεχνολογίες μέτρησης ενεργειακής κατανάλωσης κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων, καθώς και τεχνολογίες εξοικονόμησης ενέργειας.
 - ix) Εισαγωγή τεχνολογιών παραγωγής ενέργειας από υπολείμματα κτηνοτροφίας καθώς και παραγωγής λιπασμάτων, εδαφοβελτιωτικών και compost.
- 7) **Προϊόντα ελιάς** (λάδι και βρώσιμη ελιά). Η διαβούλευση με τους φορείς των κλάδων της εφοδιαστικής αλυσίδας ελιάς και ελαιολάδου στην Περιφέρεια Θεσσαλίας οδήγησαν σε βασικά συμπεράσματα για την ενδεδειγμένη πορεία του κλάδου σε επίπεδο της επόμενης δεκαετίας τα οποία συνοψίζονται παρακάτω:

- i) Η παραγωγή προϊόντων ελιάς και ελαιολάδου με ταυτότητα και με αναγνωρισμένα-ταυτοποιημένα ποιοτικά χαρακτηριστικά αναμένεται να συνεισφέρει σημαντικά σε αύξηση της προστιθέμενης αξίας των προϊόντων του κλάδου. Συγκεκριμένα, στην περιοχή της Θεσσαλίας δεν υπάρχει παρά μόνο ένα προϊόν και συγκεκριμένα η Κονσερβολιά Πηλίου Βόλου (317712 / 14-01-1994 για αναγνώριση ΠΓΕ) ενώ στην περίπτωση του ελαιολάδου δεν υπάρχει προϊόν ΠΟΠ ή ΠΓΕ στην περιοχή της Θεσσαλίας.
- ii) Παραγωγή προϊόντων έξτρα παρθένου ελαιολάδου εξαιρετικής ποιότητας με υψηλούς βιοδραστικούς δείκτες και με χρήση νέων τεχνολογιών ψυχρής έκθλιψης. Η υψηλή ποιοτική διαβάθμιση των προϊόντων αυτών αναμένεται να αυξήσει την προστιθέμενη αξία του κλάδου.
- iii) Ολική διαχείριση των αποβλήτων των ελαιοτριβείων (υγρά απόβλητα και φύλλα) με αξιοποίηση τους για παραγωγή προϊόντων υψηλής προστιθέμενης αξίας όπως:
- Αντιοξειδωτικών για χρήση σε τρόφιμα, καλλυντικά, ζωοτροφές και συμπληρώματα διατροφής. Σε όλη την περιοχή της Θεσσαλίας παράγονται αναλόγως της καρποφορίας των ελαιόδένδρων 30.000-50.000 τόνους υγρών αποβλήτων με περιεχόμενο 3-4 γραμμάρια αντιοξειδωτικών / κιλό και εμπορική αξία 300-600 Ευρώ ανά κιλό αντιοξειδωτικού. Επίσης τα φύλλα της ελιάς αποτελούν 3-5% του ελαιοκάρπου και αν συλλεχθούν αποτελούν πολύτιμη πηγή αντιοξειδωτικών. Καινοτόμες τεχνολογίες που εμπλέκονται στην σχετική παραγωγική διαδικασία είναι η τεχνολογίες μεμβρανών (μικροδιήθηση, υπερδιήθηση, νανοδιήθηση και αντιστροφή ώσμωσης), οι τεχνολογίες ξήρανσης με spray drying ή λυοφιλίωση, η τεχνική της εκλεκτικής απορρόφησης σε ρητίνες, η τεχνική της νανοενθυλάκωσης και της εκχύλισης με υπερκρίσιμα υγρά. Όπως και ειδικές; Βιοχημικές Τεχνικές αξιολόγησης των ποιοτικών χαρακτηριστικών των παραγόμενων αντιοξειδωτικών.
 - Παραγωγή ζωοτροφών με ενσωμάτωση των υγρών αποβλήτων με άλλα γεωργικά απόβλητα/παραπροϊόντα/υποπροϊόντα.
 - Παραγωγή υδρο-λιπασμάτων
 - Παραγωγή κεραμικών υψηλής ποιότητας με υποκατάσταση του χρησιμοποιούμενου νερού με επεξεργασμένο απόβλητο.
 - Παραγωγή ζυμούμενων προϊόντων με αξιοποίηση του αποβλήτου
 - Παραγωγή φυτοπροστατευτικών προϊόντων με χρήση των αποβλήτων.
- iv) Παραγωγή προϊόντων τύπου anti pasti δηλαδή ορεκτικών με χρήση ελιάς και παρθένου ελαιολάδου ή και πάστας ελιάς στην συνταγή των προϊόντων. Το πρόβλημα της διάθεσης του ελαιολάδου είναι η χαμηλή τιμή στην οποία διατίθεται κυρίως στην Ιταλία λόγω της μη τυποποίησης του και αντίστοιχα το πρόβλημα της βρώσιμης ελιάς είναι η δημιουργία αποθεμάτων μακράς διάρκειας που δημιουργεί πρόβλημα ρευστότητας στις επιχειρήσεις του κλάδου. Τα δύο αυτά προβλήματα μπορούν να λυθούν με ανάπτυξη προϊόντων μεσογειακής διατροφής που ανήκουν στην κλάση των ορεκτικών με συμμετοχή της ελιάς και του ελαιολάδου ως συστατικά τους. Τα προϊόντα αυτά είναι ιδιαίτερα υψηλής προστιθέμενης αξίας και με μεγάλο μερίδιο αγοράς.
- v) Ως ευκαιρία για τον κλάδο παρουσιάζεται το άνοιγμα των μεγάλων αγορών της Ρωσίας και της Κίνας που μπορούν να απορροφήσουν μεγάλο όγκο προϊόντων με την προϋπόθεση ότι θα πρέπει να υπάρχει υψηλή ποιοτική διαβάθμιση και πιστοποίηση ποιότητας και αναπτυγμένα πλάνα μάρκετινγκ για την διείσδυση στις εν λόγω αγορές με προσαρμογή των προϊόντων στην κουλτούρα και τις καταναλωτικές συνήθειες των εν λόγω αγορών.

- vi) Παραγωγή προϊόντων με βάση το παρθένο ελαιόλαδο και ανάμιξη με βότανα και αιθέρια της Μεσογειακής διατροφής για την ενίσχυση της γεύσης και την χρήση τους ως πρόσθετα σε σαλάτες και στην μαγειρική. Τα εν λόγω προϊόντα έχουν υψηλή προστιθέμενη αξία και διαφοροποιούν την διάθεση του παρθένου ελαιολάδου ή και των πυρηνελαιών αυξάνοντας την προστιθέμενη αξία.
- vii) Όσον αφορά γενικότερα τεχνολογίες που θα ήταν χρήσιμες για τον κλάδο είναι νέες καινοτόμες τεχνολογίες για την συσκευασία και τυποποίηση των τελικών προϊόντων, σύγχρονες αναλυτικές τεχνικές ενόργανης ανάλυσης για την διασφάλιση της σταθερής ποιότητας των προϊόντων, τεχνολογίες ολικής αξιοποίησης των αποβλήτων της παραγωγής ελαιολάδου, τεχνολογίες παραγωγής αντιοξειδωτικών υψηλής προστιθέμενης αξίας από τα απόβλητα ή και τα φύλλα της ελιάς.
- 8) **Προϊόντα υδατοκαλλιέργειας** με τη χρήση αργούντων χερσαίων και θαλάσσιων υδατικών πόρων. Η διαβούλευση με τους φορείς που σχετίζονται με τις υδατοκαλλιέργειας οδήγησε στις ακόλουθες προτάσεις:
- Οι υπάρχουσες μονάδες υδατοκαλλιέργειας να εκσυγχρονιστούν, τα διατιθέμενα προϊόντα νωπά ή τυποποιημένα να είναι σύμφωνα με διεθνείς προδιαγραφές.
 - Θα πρέπει να δοθεί έμφαση στην ανάπτυξη ΝΕΩΝ ΕΙΔΩΝ που δεν επιβαρύνουν το υδάτινο περιβάλλον για τα οποία η διεθνής αγορά είναι ανοιχτή, όπως: σπόγγοι, δίθυρα, ποταμοκαραβίδες, spirulina (*Arthrospira platensis* & *Arthrospira maxima*), *Chlorella* κλπ.
 - Στην αλιεία να αναπτυχθούν άλλες παράπλευρες δραστηριότητες, όπως αλιευτικός & εκπαιδευτικός τουρισμός. Να εντοπιστούν οι τόποι αναπαραγωγής βενθικών μη μεταναστευτικών ιχθύων και να ληφθούν κατάλληλα μέτρα προστασίας, κλπ.
 - Η εκπαίδευση στα νέα επιστημονικά δεδομένα & τη σύγχρονη τεχνολογία να είναι ανοιχτή και διαρκής σε όλα τα επίπεδα (Επιστημονικό, Τεχνικό & Εργατικό δυναμικό). Το Τμήμα Γεωπονίας Ιχθυολογίας & Υδάτινου Περιβάλλοντος μπορεί να παίξει καθοριστικό ρόλο όπως και το ΚΕΚ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.
- 9) **Προϊόντα μέλισσας.** Τα βασικά αποτελέσματα της διαβούλευσης είναι τα ακόλουθα:
- Η Θεσσαλία κατέχει κεντρική γεωγραφική θέση στην Ελλάδα και η επαγγελματική μελισσοκομία είναι νομαδική, συνεπώς, υπάρχουν γεωγραφικά ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα για τον κλάδο.
 - Ειδικές κατηγορίες μελιού (π.χ., βαμβακόμελο, μέλι πεύκου) αποτελούν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες niche αγορές και η παραγωγή τους διευκολύνεται στη Θεσσαλία λόγω καλλιεργειών και πανίδας, αντίστοιχα. Λόγω εγκατεστημένης παραγωγικής ικανότητας, ο κλάδος αναγκαστικά πρέπει να στοχεύσει σε niche αγορές.
 - Ο κλάδος μπορεί να επωφεληθεί από επιστημονικές εισροές στο πεδίο της παραγωγής (π.χ., πρόβλεψη των μελιττοεκκρίσεων της ελάτης και του πεύκου, ιδιότητες και χρήσεις γύρης, πρόπολης και δηλητηρίου μελισσών) και στο πεδίο της τυποποίησης (π.χ., ανάπτυξη καινοτόμων προϊόντων, προϊόντα γεωγραφικής ένδειξης – π.χ. μέλι Ολύμπου, αναλύσεις). Ομοίως, μπορεί να επωφεληθεί από προωθητικές καινοτομίες (π.χ., έρευνες αγοράς, διεθνοποίηση, δημοπρατήρια, κ.ά.).
- 10) **Προϊόντα με υψηλή προστιθέμενη αξία από αρωματικά και φαρμακευτικά φυτά καθώς και δενδρώδεις καλλιέργειες.** Ο κλάδος θεωρείται αναδυόμενος δεδομένου ότι ουσιαστικά δημιουργήθηκε απ' το μηδέν πριν από 5 περίπου χρόνια, οδηγώντας επίσης και την ανάπτυξη αντίστοιχου κλάδου παραγωγής πολλαπλασιαστικού υλικού αρωματικών και φαρμακευτικών φυτών δύο χρόνια αργότερα. Βασικά ζητούμενα για τον αναδυόμενο κλάδο είναι:

- i) Η παροχή τεχνογνωσίας (καλλιεργητική τεχνική, μεταποίηση, ποιοτικό έλεγχο) από εξειδικευμένο επιστημονικό προσωπικό για τη διασφάλιση της ποιότητας.
- ii) Η διασφάλιση πιστοποιημένου πολλαπλασιαστικού υλικού αποτελεί το σημαντικότερο στάδιο για την ισχυροποίηση της ανταγωνιστικότητας του κλάδου.

Επίσης, ιεραρχήθηκε μία σειρά από καινοτομίες με δυνατότητες διαφοροποίησης προϊόντων, μείωσης κόστους και οργανωτικού χαρακτήρα ως εξής:

- 1) Ιεράρχηση Οριζόντιων Τεχνολογιών διαφοροποίησης προϊόντος
 - i) Τεχνολογίες υποστήριξης της πιστοποίησης προϊόντων με διεθνή και αναγνωρίσιμα πρότυπα.
 - ii) Τεχνολογίες παραγωγής λειτουργικών τροφίμων.
 - iii) Τεχνολογίες παραγωγής προϊόντων χαμηλού γλυκαιμικού δείκτη.
 - iv) Τεχνολογίες ταυτοποίησης, ανάδειξης, προσαρμογής, βελτίωσης και χρήσης τοπικού γενετικού υλικού (αρχαίες ή παραδοσιακές ή τοπικές ποικιλίες για φυτά ή φυλές για ζώα).
- 2) Ιεράρχηση Οριζόντιων Τεχνολογιών μείωσης κόστους:
 - i) Marketing, ως απαραίτητο γνωστικό υπόβαθρο για την οργάνωση, της αναζήτησης αγορών, της προβολής και της προώθησης των προϊόντων.
 - ii) Πληροφορική (ΤΠΕ εν γένει), ως τεχνολογία αναδιοργάνωσης των επιχειρήσεων και των εφοδιαστικών αλυσίδων με στόχο τη συμπίεση του κόστους και τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας.
 - iii) Benchmarking ως τεχνική συγκριτικής αξιολόγησης, εύρεσης των δυνατών – αδύνατων κρίκων της εφοδιαστικής αλυσίδας και καθορισμού των αναγκαίων παρεμβάσεων για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας
 - iv) Logistics, ως τεχνολογία συμπίεσης του κόστους διακίνησης - διαχείρισης των προϊόντων, ελαχιστοποίησης του χρόνου πρόσβασης στις αγορές και διατήρησης των ποιοτικών τους χαρακτηριστικών (ειδικά των νωπών).
 - v) Πράσινο πιστοποιητικό (green labelling). Συνδυασμός παραγωγής ποιοτικών αγροτικών προϊόντων με ταυτόχρονη προστασία του περιβάλλοντος κάτι που άλλωστε τονίζεται έντονα στη νέα ΚΑΠ
- 3) Ιεράρχηση Οργανωτικών Καινοτομιών:
 - i) Δημιουργία ή αναδιοργάνωση σε περιφερειακό επίπεδο υφιστάμενων δομών με αντικείμενο την διαμεσολάβηση μεταξύ επιχειρήσεων και Πανεπιστημιακών, Τεχνολογικών και Ερευνητικών Ιδρυμάτων (τεχνομεσιτεία) και στόχο τη μεταφορά γνώσης, τεχνολογίας και ερευνητικών αποτελεσμάτων προς τις επιχειρήσεις και αναγκών (ή υποθέσεων) έρευνας από τις επιχειρήσεις προς τους φορείς έρευνας.
 - ii) Δημιουργία ή αναδιοργάνωση σε περιφερειακό επίπεδο υφιστάμενων δομών με αντικείμενο την υποστήριξη της λήψης των απαραίτητων πολιτικών αποφάσεων για την βελτίωση της ανταγωνιστικότητας του Περιφερειακού Παραγωγικού Συστήματος. Ουσιαστικά πρόκειται για τον υποστηρικτικό μηχανισμό του Περιφερειακού Συμβουλίου Καινοτομίας.
 - iii) Δημιουργία ή αναδιοργάνωση σε περιφερειακό επίπεδο υφιστάμενων δομών με αντικείμενο την ανάπτυξη και εκσυγχρονισμό τεχνολογιών υποστήριξης για την ποιότητα, βιωσιμότητα και εμπλουτισμό (βελτίωση) του υδροφόρου ορίζοντα (ή γενικότερα του υπε-

δάφους) και του εδάφους (καλλιεργήσιμων εκτάσεων, παραγωγικών μονάδων, πάρκων κλπ).

5 Εισροές για την Ανάλυση SWOT

Στην παρούσα ενότητα απαντούμε στα ερωτήματα της μεθοδολογίας RIS3KEY με βάση τα δεδομένα που αναλύσαμε και τις απόψεις των ατόμων που συμμετείχαν στις εργασίες της ομάδας.

- 1) Ποιοί είναι οι κύριοι κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας για τη θεματική περιοχή που εξετάζετε; Σε ποιούς απ' αυτούς υπάρχουν ανεπτυγμένα δίκτυα καινοτομίας ή συστάδες επιχειρήσεων; Πως εξελίχθηκαν τα τελευταία 10-15 χρόνια;

Στον κλάδο **τροφίμων – ποτών**, λαμβάνοντας υπόψη δεδομένα της ICAP για τις 500 μεγαλύτερες επιχειρήσεις της Θεσσαλίας, παρατηρούμε ότι το έτος 2011 ο κλάδος των **γαλακτοκομικών** ήταν στην πρώτη θέση ως προς τον κύκλο εργασιών (€ 462 εκατ.) και την απασχόληση (1198), ακολουθούμενος από τα **σιτηρά – ψυχανθή** (€ 200 εκατ., 499), τα **προϊόντα οπωροκηπευτικών – χυμούς** (€ 135,6 εκατ., 464) και τα **προϊόντα ελιάς – λάδι** (€ 117,7 εκατ., 385). Υπάρχει επίσης ένας πολύ καλά εδραιωμένος ως προς το branding τομέας προϊόντων αμπέλου (€ 28 εκατ., 146).

Όσον αφορά τη **φυτική παραγωγή**, η Θεσσαλία κατέχει την πρώτη θέση μεταξύ των λοιπών περιφερειών της Ελλάδας στο σκληρό σιτάρι (€ 103,24 εκατ. το 2011, 28,93% της ελληνικής παραγωγής σε αξία το 2011), στα βιομηχανικά φυτά (€ 241,34 εκατ. ή 29,44%) με εξειδίκευση στα αχλάδια και τη βιομηχανική ντομάτα και στα νωπά λαχανικά (€ 374,08 εκατ. ή 21,97%).

Όσον αφορά τη **ζωική παραγωγή**, ο σημαντικότερος κλάδος της κτηνοτροφίας είναι η αιγοπροβατοτροφία που δημιουργεί το 58,6% της εθνικής ζωικής παραγωγής, 18% του εγχώριου πρόβειου γάλακτος και 16% του εγχώριου αίγειου γάλακτος (2012). Ακολουθούν η βοοτροφία που δημιουργεί το 33% της ελληνικής παραγωγής βόειου κρέατος και το 15% του βόειου γάλακτος και η χοιροτροφία που δημιουργεί το 24% της εθνικής παραγωγής χοιρινού κρέατος. Πρέπει να σημειωθεί ότι η αυτάρκεια στην Ελλάδα είναι περιορισμένη στο βόειο (28,7%) και το χοιρινό κρέας (35,59%) και το αγελαδινό γάλα (58%) ενώ είναι οριακά αυτάρκης στο αιγοπρόβειο γάλα (97,52%) και κρέας (93,72%): ως εκ τούτου, το σύνολο σχεδόν της παραπάνω παραγωγής διοχετεύεται εντός της χώρας. Τέλος, ενώ η αιγοπροβατοτροφία είναι ακόμα 'παραδοσιακή' ακολουθώντας τον ποιμενικό-εκτατικό τύπο εκτροφής, τόσο η βοοτροφία όσο και η χοιροτροφία λειτουργούν με επιχειρηματικά κριτήρια και έχουν κινητοποιήσει σημαντικό ύψος ιδιωτικών επενδύσεων. Από τα τέλη του 2010 λειτουργεί στη Θεσσαλία μία πολύ δυναμική ομάδα αγελαδοτρόφων με την επωνυμία «ΘΕΣγάλα».

- 2) Ποιές είναι οι σημαντικότερες επιχειρήσεις της Περιφέρειας ("περιφερειακοί πρωταθλητές") σε κάθε κλάδο;

Στον κλάδο των τροφίμων-ποτών κυριαρχούν η ΟΛΥΜΠΟΣ – ΤΥΡΑΣ στα γαλακτοκομικά, η Intercomm Foods στα συσκευασμένα τρόφιμα, οι Μύλοι Λούλη στην επεξεργασία σιτηρών, ο Αγροτικός Οινοποιητικός Συνεταιρισμός Τυρνάβου στα προϊόντα αμπέλου, Αγροφάρμα στο κρέας, και η ΕΨΑ στους χυμούς. Στον τομέα της πρωτογενούς αγροτικής παραγωγής κυριαρχούν οι αγροτικοί συνεταιρισμοί Λάρισας, Βόλου (ΕΒΟΛ), Τυρνάβου και Αγχιάλου η ομάδα παραγωγών ΘεσΓάλα, η ΘεσΓη, ΑΣΕΠΟ Αγιάς, Χρ. Παπαστεργίου Α.Ε., Oprello Λαμπρούλης, Χατζησαλάτας.

Ωστόσο, η προσφορά είναι έντονα κατακερματισμένη και καμία από τις προαναφερθείσες εταιρείες δεν έχει δεσπόζουσα θέση. Επίσης, καμία από τις παραπάνω επιχειρήσεις δε φαίνεται να είναι σε θέση να λειτουργήσει ως εστιακή (focal firm), δηλαδή να «εκπαιδεύσει» μια νέα γενιά στελεχών στον κλάδο της που θα ιδρύσουν στη συνέχεια νέες επιχειρήσεις στη γύρω περιοχή δημιουργώντας ένα επιχειρηματικό οικοσύστημα.

- 3) Πόσο ανταγωνιστικοί είναι οι εξεταζόμενοι κλάδοι της περιφερειακής οικονομίας σε σχέση με τον Ευρωπαϊκό ή το διεθνή ανταγωνισμό και πως εξελίχθηκαν την τελευταία δεκαετία;

Η ανταγωνιστικότητα τόσο της φυτικής όσο και της ζωικής παραγωγής της Θεσσαλίας σε σχέση με τα ευρωπαϊκά και τα παγκόσμια δεδομένα είναι χαμηλή λόγω του ανταγωνισμού από χώρες ή περιοχές με μεγαλύτερη παραγωγικότητα (εδάφους και εργασίας) και υψηλότερες οικονομίες κλίμακας που χαμηλώνουν το μοναδιαίο κόστος. Αυτό είναι συστημικό πρόβλημα της χώρας.

Κατά συνέπεια, το μόνο πεδίο ανταγωνισμού στο οποίο δύναται με τα σημερινά δεδομένα να δώσει μάχη ο πρωτογενής τομέας σε παγκόσμια κλίμακα είναι ο τομέας της μοναδικότητας, σε επίπεδο προϊόντων που δεν ευδοκούν αλλού ή γεωγραφικής προέλευσης ή χαρακτηριστικών του προϊόντος. Η συνολική μείωση του κόστους παραγωγής με ταυτόχρονη παραγωγή προϊόντων ποιότητας με την εισαγωγή καινοτομίας και ερευνητικών αποτελεσμάτων στην παραγωγική διαδικασία μπορεί επίσης να οδηγήσει σε τόνωση /αύξηση της ανταγωνιστικότητας του πρωτογενή τομέα.

Ο κλάδος των τροφίμων – ποτών παρουσιάζει ενδείξεις για την ικανότητά του να καταστεί ανταγωνιστικός σε πολύ συγκεκριμένες niche αγορές, τόσο στην Ευρώπη όσο και στον υπόλοιπο κόσμο, εκμεταλλευόμενος ορισμένα από τα πεδία μοναδικότητας που αναφέρθηκαν. Η καθετοποίηση προς την κατεύθυνση της βελτίωσης της προστιθέμενης αξίας στα προϊόντα του πρωτογενή τομέα μπορεί ν' αποτελέσει διέξοδο.

- 4) Όσον αφορά το ανθρώπινο κεφάλαιο και τις δεξιότητες, την τεχνογνωσία και τις γνώσεις του, σε ποιούς τομείς θεωρείτε ότι αριστεύει (ή έχει πιθανότητες ν' αριστεύσει) η Περιφέρεια;

Η ακαδημαϊκή υποδομή της Θεσσαλίας (βλ. απάντηση στην ερώτηση 9 στη συνέχεια) αλλά και η ερευνητική (το Ινστιτούτο Έρευνας και Τεχνολογίας Θεσσαλίας (ΙΕΤΕΘ / ΕΚΕΤΑ) , το Ινστιτούτο Κτηνοτροφικών Φυτών & Βοσκών Λάρισας, το Ινστιτούτο Χαρτογράφησης & Ταξινόμησης Εδαφών Λάρισας, το Ινστιτούτο Προστασίας Φυτών Βόλου και το Κέντρο Γενετικής Βελτίωσης Ζώων Καρδίτσας του πρώην ΕΘΙΑΓΕ) θεωρείται ιδιαίτερα ευνοϊκή για τον αγροδιτροφικό τομέα, δεδομένου ότι έχει ήδη δημιουργηθεί μία κρίσιμη μάζα ερευνητικού προσωπικού ιδιαίτερα υψηλού επιπέδου με γνώσεις συναφείς προς την περιφερειακή οικονομία. Τόσο οι Κτηνιατρικές Επιστήμες όσο και η Γεωπονία και η Τεχνολογία Τροφίμων αποτελούν περιφερειακές επιστημονικές εξειδικεύσεις της Θεσσαλίας σε σχέση με την Ελλάδα, χωρίς ωστόσο να έχουν αναγνωριστεί μέχρι στιγμής συνθήκες αριστείας σε κάποια απ' αυτές. Η επιστημονική γνώση συνδυάζεται με την εμπεδωμένη άυλη γνώση, δηλ. την αγροτική και κτηνοτροφική παράδοση, δημιουργώντας σημαντικές προϋποθέσεις αξιοποίησης σε περιφερειακό επίπεδο. Καινοτόμες πρωτοβουλίες νέων ανθρώπων (βλ. ΘΕΣγάλα, ΘΕΣγή, βράβευση Ανδρέα Καραφύλλη από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας⁸, ευρωπαϊκή διάκριση Καθ. Δ. Κουρέτα για την καινοτομία σε πανευρωπαϊκό επίπεδο) αλλά και επιτυχημένες προσπάθειες (ομάδα παραγωγών γαρδένιας, ΕΒΟΛ, Ζαγορίν, Αγροκτήματα Βόλου) δείχνουν το δρόμο.

⁸ Βλ. <http://www.presidency.gr/?p=3423>

Εμπειρικά, κυρίως, δεδομένα οδηγούν προς το συμπέρασμα ότι ο πρωτογενής τομέας, και κυρίως η φυτική και ζωική παραγωγή, τείνει ν' αποτελέσει εργασιακό καταφύγιο του πληθυσμού της Θεσσαλίας την περίοδο της οικονομικής κρίσης.

Στον υποκλάδο της γαλακτοπαραγωγού βοοτροφίας, υπάρχει η τάση αύξησης του μεγέθους των εκμεταλλεύσεων και μείωσης του αριθμού των παραγωγών. Έχουν δημιουργηθεί επιχειρήσεις από νέους ανθρώπους κατά κύριο λόγο, οι οποίοι είναι ειδικευμένοι και έχουν προχωρήσει σε σημαντικές επενδύσεις. Αντίστοιχα, η χοιροτροφία αποτελεί έναν από τους πλέον επιχειρηματικούς κλάδους ζωικής παραγωγής και οι ιδιοκτήτες είναι κατά κύριο λόγο επιστήμονες γεωτεχνικοί οι οποίοι έχουν επενδύσει σε υποδομές χοιροστασίων και τυποποιητηρίων.

- 5) Ποιές τεχνολογίες, προϊόντα ή ευκαιρίες στην παγκόσμια αγορά θεωρείτε ως τις πλέον ελπιδοφόρες για την περιφερειακή οικονομία την προσεχή δεκαετία;

Στον κλάδο των **τροφίμων**, οι ευκαιρίες εστιάζονται κυρίως σε δύο κατευθύνσεις: τα ποιοτικά και πιστοποιημένης ποιότητας και προέλευσης τρόφιμα που προωθούνται υπό την ομπρέλα της Μεσογειακής Δίαιτας και τα λειτουργικά τρόφιμα. Το τεχνολογικό υπόβαθρο των ακαδημαϊκών και ερευνητικών δομών της Περιφέρειας μπορεί να υποστηρίξει επαρκώς και τους δύο δρόμους, με τον πρώτο να ταιριάζει περισσότερο στην υφιστάμενη απορροφητική ικανότητα των τοπικών επιχειρήσεων.

Στον κλάδο της **φυτικής παραγωγής**, της **μελισσοκομίας** και των **υδατοκαλλιεργειών** έχουν αναφερθεί (βλ. ενότητα 4 παραπάνω) αρκετές επιλογές που απευθύνονται σε εξειδικευμένες αγορές και δεν μπορούν να εκτιμηθούν προς το παρόν ως προς τις επιπτώσεις τους στην απασχόληση, στο περιφερειακό ΑΕΠ και τις εξαγωγές. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν καινοτόμα συστήματα παραγωγής τα οποία επιτρέπουν την παραγωγή αγροτικών προϊόντων με μειωμένες εισροές και προστασία του περιβάλλοντος.

Στο κλάδο της **ζωικής παραγωγής**, η βιολογική κτηνοτροφία και επομένως παραγωγή και προώθηση βιολογικών προϊόντων ζωικής προέλευσης (συμπεριλαμβανομένης και της φέτας για την οποία το 2011 είχαμε σε εθνικό επίπεδο αυτάρκεια 156%) θα μπορούσε να προσφέρει προοπτικές ανάπτυξης βελτιώνοντας τα μικτά περιθώρια κέρδους των παραγωγών και δημιουργώντας συνέργειες με τον τριτογενή τομέα (διαφήμιση, προώθηση πωλήσεων, κ.ο.κ.). Το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης εκτιμούσε το 2007 ότι το μοντέλο βιολογικής ορεινής αιγοπροβατοτροφίας, εάν ακολουθηθεί, αναμένεται να έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία τουλάχιστον 8.000 νέων θέσεων εργασίας, την παραγωγή 50.000 τόνων κρέατος καθώς και την παραγωγή 100.000 τόνων τυριών. Όσον αφορά στις τεχνολογίες, η γενετική βελτίωση των αγροτικών παραγωγικών ζώων θα παίξει σημαντικό ρόλο τόσο για να μην αναγκάζεται ο παραγωγός να καταφεύγει στο εξωτερικό για αγορά ζώων, όσο και για τη δημιουργία ζωικού κεφαλαίου υψηλών αποδόσεων. Η βελτίωση των υποδομών σε σταβλικές εγκαταστάσεις και μηχανολογικό εξοπλισμό είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία οργανωμένων και σύγχρονων κτηνοτροφικών μονάδων. Πηγαίνοντας ένα βήμα παραπέρα, η εισαγωγή ολοκληρωμένων ηλεκτρονικών συστημάτων διαχείρισης βασιζόμενα σε ηλεκτρονικά συστήματα παρακολούθησης της παραγωγικής διαδικασίας, πρόκειται να αποτελέσει στο μέλλον εξαιρετικό εργαλείο στα χέρια του επιχειρηματία παραγωγού με στόχο την οικονομική, περιβαλλοντική και από άποψη ευζωίας και υγείας του ζωικού του κεφαλαίου βιωσιμότητα της μονάδας του.

- 6) Ποιές απειλές ή προκλήσεις θεωρείτε ότι θα αντιμετωπίσουν οι βασικοί κλάδοι και οι εξεταζόμενοι κλάδοι της περιφερειακής οικονομίας την προσεχή δεκαετία;

Οι βασικές προκλήσεις που αναμένεται ν' αντιμετωπίσουν οι κλάδοι που συνιστούν τον αγροδιατροφικό τομέα της Θεσσαλίας με ορίζοντα το 2020 είναι:

- Η τροποποίηση της ΚΑΠ με τάση μείωσης ή /και σταδιακής κατάργησης των γεωργικών επιδοτήσεων. Είναι απειλή αν δεν υπάρξει η κατάλληλη προετοιμασία για την προσαρμογή του πρωτογενούς τομέα στις ανάγκες των αγορών, αλλά και πρόκληση για απελευθέρωση του λιμνάζοντος δυναμικού.
- Η ανεπαρκής εξωστρέφεια και δικτύωση των επιχειρήσεων σε συνδυασμό με την ιδιαίτερα άσχημη κατάσταση στην εγχώρια αγορά που αποδυναμώνει τον επιχειρηματικό ιστό.
- Η έλλειψη υποστηρικτικών μηχανισμών για όλους τους τομείς της οικονομίας και η πολύ περιορισμένη ανάπτυξη καινοτόμων προϊόντων ή υπηρεσιών.

- 7) Πόσο διεθνοποιημένη είναι η περιφερειακή οικονομία με όρους εξαγωγών ή / και άμεσων ξένων επενδύσεων; Ποιοί κλάδοι είναι οι πιο διεθνοποιημένοι μ' αυτή την προοπτική; Ποιές είναι οι κύριες αγορές του εξωτερικού;

Η ανάλυση δεδομένων για τις 500 σημαντικότερες επιχειρήσεις της Θεσσαλίας αναδεικνύει ότι οι επιχειρήσεις του κλάδου Τροφίμων – Ποτών κατατάσσονται στην πρώτη θέση ως προς τον κύκλο εργασιών και τους απασχολούμενους: το 79% απ' αυτές έχουν εξαγωγικό προσανατολισμό, χωρίς ωστόσο να είναι γνωστές οι εξαγωγικές επιδόσεις τους σε επίπεδο αξίας. Στοιχεία του ΣΕΒΕ για την περίοδο 2009-2012 αναφέρουν τον κλάδο τροφίμων ως τον πρώτο εξαγωγικό κλάδο με βασικά προϊόντα τα παρασκευασμένα λαχανικά & φρούτα (16%), γαλακτοκομικά (11%) και δημητριακά (2%). Ο κλάδος των τροφίμων κινήθηκε ανοδικά με αύξηση 11% στις εξαγωγές σε σχέση με το 2011.

Οι κυριότερες εξαγωγικές αγορές της Θεσσαλίας είναι η χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (36% της αξίας των εξαγωγών το 2012), με φθίνουσες όμως τάσεις. Μεγάλη αύξηση εξαγωγών καταγράφεται το 2012 προς τις αγορές της Τουρκίας, της Λιβύης και της Κίνας, ξεκινώντας όμως από αρκετά χαμηλή βάση. Δεν υπάρχουν ειδικότερα δεδομένα για τον κλάδο των τροφίμων.

Πρόσφατη ανάλυση ερευνητών του ΟΠΑ και του ΣΕΒΕ⁹, μετά από την ανάλυση του ανταγωνισμού 67 αγροτικών προϊόντων που αντιπροσωπεύουν το 91,2% των συνολικών εξαγωγών του αγροτικού τομέα, έδειξε ότι η Ισπανία και η Ιταλία είναι οι κύριοι ανταγωνιστές της Ελλάδος και αντιπροσωπεύουν το 31,2% του συνολικού ανταγωνισμού που αντιμετωπίζει η χώρα μας. Από τις 10 κυριότερες ανταγωνίστριες χώρες, οι επτά είναι χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ισπανία, Ιταλία, Γαλλία, Ολλανδία, Γερμανία, Ην. Βασίλειο και Αυστρία), και καταλαμβάνουν την 1^η, 2^η, 3^η, 4^η, 5^η, 7^η και 10^η θέση, αντίστοιχα, στη γενική κατάταξη των ανταγωνιστριών χωρών, με την Τουρκία, τις ΗΠΑ και τον Καναδά να συμπληρώνουν τη δεκάδα.

Τέλος, όσον αφορά τις ξένες άμεσες επενδύσεις στον αγροδιατροφικό τομέα, αν και δεν υπάρχουν επίσημα δεδομένα μπορούμε εμπειρικά να θεωρήσουμε ότι αν υπήρξαν, είναι αμελητέες.

- 8) Ποιοί κλάδοι / υποκλάδοι της περιφερειακής οικονομίας είναι ισχυροί ως προς τις επενδύσεις τους σε Έρευνα και Ανάπτυξη; Από που προμηθεύονται νέα επιστημονική ή τεχνολογική γνώση;

⁹ Χαλικιάς & Καλδέλλη (2013). Οι βασικές ανταγωνίστριες χώρες της Ελλάδας στις εξαγωγές αγροτικών προϊόντων προς τις χώρες-μέλη της ΕΕ & ΟΟΣΑ.

Σύμφωνα με δεδομένα της ΓΓΕΤ που επεξεργάστηκε και παρουσίασε τον Απρίλιο 2013 η Ομάδα Ειδικών της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη RIS3, στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ μέχρι τον Οκτώβριο του 2012 είχαν εγκριθεί 122 ερευνητικά έργα με συμμετοχή επιχειρήσεων και οργανισμών από τη Θεσσαλία. Ο συνολικός τους προϋπολογισμός ήταν €7εκατ. ή 2,96% του προϋπολογισμού σε επίπεδο χώρας, μία ιδιαίτερα χαμηλή επίδοση. Απ' αυτά, το 66% κατέληξε σε επιχειρήσεις και το 30% σε ακαδημαϊκούς ή ερευνητικούς φορείς. Η πρώτη κατηγοριοποίηση έδειξε ότι το 42% αφορούσε δράσεις στους τομείς της Τεχνολογίας (επιστήμες μηχανικού), 25% στην ιατρική και 21% στις Γεωπονικές επιστήμες. Ως προς το πεδίο εφαρμογής, η γεωργία και η τεχνολογία τροφίμων ήταν στην πρώτη θέση με το 29% του προϋπολογισμού ακολουθούμενες από τη μεταποίηση (20%) και τις τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών (17%).

Μια μελέτη που συντάχθηκε από το Δίκτυο ΠΡΑΞΗ στο πλαίσιο του έργου «Τεχνολογική Πλατφόρμα Τροφίμων Θεσσαλίας» του Περιφερειακού Πόλου Καινοτομίας Θεσσαλίας το 2007 και αποσκοπούσε στην εξέταση και καταγραφή του τεχνολογικού δυναμικού των 20 πιο δυναμικών επιχειρήσεων του κλάδου των τροφίμων στη Θεσσαλία περιγράφει την κατάσταση που επικρατούσε τότε ως προς τις δραστηριότητες E&A ως εξής:

- Έξι (6) στις 20 επιχειρήσεις (30%) διέθεταν προσωπικό που ασχολούταν αποκλειστικά με δραστηριότητες E&A.
- Περίπου οι μισές επιχειρήσεις (9 από τις 20) βάσιζαν το μεγαλύτερο μέρος του τζίρου τους (ποσοστό από 70% και πάνω) σε ένα μόνο προϊόν ή μια οικογένεια ίδιων προϊόντων. Το γεγονός αυτό, το οποίο σε κάποιες επιχειρήσεις είναι δικαιολογημένο λόγω της φύσης των προϊόντων και της παραγωγικής διαδικασίας, ωστόσο φανερώνει το βαθμό στον οποίο οι επιχειρήσεις είναι εκτεθειμένες σε διακυμάνσεις της αγοράς αλλά κυρίως τη δυνατότητα προσαρμογής τους και ανάπτυξης διαφοροποιημένων προϊόντων.
- Το 25% του δείγματος έχει συμμετάσχει σε ερευνητικά προγράμματα.
- Μόλις το 10% του δείγματος δήλωσε ότι η E&A έχει οδηγήσει έστω και με έμμεσο τρόπο στην ανάπτυξη νέου προϊόντος, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί είτε σε αναποτελεσματικότητα της E&A, ή σε έρευνα προς την λάθος κατεύθυνση, ή απλά σε έλλειψη γνώσης και εμπειρίας σε αξιοποίηση των αποτελεσμάτων της έρευνας.
- Το 10% του δείγματος έχει κατοχυρώσει δίπλωμα πνευματικής ιδιοκτησίας.

Αν και η μελέτη δεν είχε προβλέψει τη χαρτογράφηση των εισροών γνώσης και τις συνεργασίες με ακαδημαϊκά ή ερευνητικά ιδρύματα, η γενική εικόνα από τα παραπάνω είναι ότι η απορροφητική ικανότητα για νέες ιδέες και καινοτομίες, ακόμα και στις δυναμικότερες επιχειρήσεις της Περιφέρειας, είναι μάλλον περιορισμένη.

9) Τα ΑΕΙ/ΤΕΙ της Περιφέρειας τροφοδοτούν την περιφερειακή οικονομία με ικανούς αποφοίτους ή οι επιχειρήσεις χρειάζεται να ψάξουν αλλού;

Στην πρόσφατη μελέτη του IOBE για την πρόβλεψη μεταβολών στα περιφερειακά παραγωγικά συστήματα αναφέρονται αναντιστοιχίες μεταξύ των ζητούμενων από τους εργοδότες και των προσφερόμενων προσόντων από τους υποψήφιους απασχολούμενους, τις ειδικότητες και τα αντικείμενα εξειδίκευσης, τις γνώσεις, τις δεξιότητες και τις ικανότητες. Τα προσόντα και οι δεξιότητες που απαιτούνται από τους εργοδότες δεν αναπτύσσονται ικανοποιητικά στην εκπαιδευτική διαδικασία, με αποτέλεσμα να δημιουργείται ένα έλλειμμα μεταξύ των επαγγελματικών αναγκών στην αγορά εργασίας και των προσόντων που κατέχει ο μέσος α-

πόφοιτος τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, παρά τον πολλαπλασιασμό των ακαδημαϊκών τμημάτων που σχετίζονται με τον αγροδιατροφικό τομέα.

Το περιφερειακό ακαδημαϊκό σύστημα στη Θεσσαλία φαίνεται να είναι καλά διαρθρωμένο για να καλύψει τις ανάγκες της περιφερειακής οικονομίας. Σε επίπεδο ΑΕΙ, το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας διαθέτει ισχυρό ερευνητικό δυναμικό στη Σχολή Γεωπονικών Επιστημών (Τμήματα Γεωπονίας, Φυτικής Παραγωγής και Αγροτικού Περιβάλλοντος και Γεωπονίας, Ιχθυολογίας και Υδάτινου Περιβάλλοντος) και στη Σχολή Επιστημών Υγείας (Τμήματα Κτηνιατρικής και Βιοχημείας / Βιοτεχνολογίας). Αντίστοιχα, στο ΤΕΙ Θεσσαλίας λειτουργεί η Σχολή Τεχνολογίας Γεωπονίας και Τεχνολογίας Τροφίμων – Διατροφής (Τμήμα Τεχνολογίας Τροφίμων, Τμήμα Διατροφής και Διαιτολογίας, Τμήμα Τεχνολόγων Γεωπόνων, Τμήμα Μηχανικής Βιοσυστημάτων).

Μελέτη που πραγματοποιήθηκε από το γραφείο διασύνδεσης του ΤΕΙ Λάρισας που αφορούσε στην επαγγελματική αποκατάσταση των αποφοίτων του ΤΕΙ την περίοδο 1997-2004 και για δείγμα 200 αποφοίτων και από τα 11 τμήματα του ΤΕΙ, έδειξε ότι το 65% των ερωτηθέντων αποφοίτων του (πρώην) Τμήματος Ζωικής Παραγωγής απασχολείται σε εργασία που έχει κάποια σχέση με το αντικείμενο σπουδών τους. Επίσης, μόνο το 5% των ερωτηθέντων αποφοίτων Ζωικής Παραγωγής βρήκαν εργασία στον τόπο διεξαγωγής των σπουδών τους (Λάρισα) ενώ το 70% στον τόπο διαμονής των γονέων τους χωρίς να αναφέρεται αν αυτός είναι εντός ή εκτός Θεσσαλίας. Δεν υπάρχουν αντίστοιχα δεδομένα για το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Παρόλ' αυτά, μέχρι και σήμερα οι περισσότερες εκμεταλλεύσεις είναι τύπου φυσικού και όχι νομικού προσώπου, στις οποίες απασχολούνται κυρίως τα μέλη της οικογένειας χωρίς να απασχολούν επιστημονικό προσωπικό σε επίπεδο εκμετάλλευσης. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι απόφοιτοι που δε διαθέτουν οικογενειακή εκμετάλλευση να απασχολούνται κατά κύριο λόγο στο Δημόσιο ή σε ιδιωτικές επιχειρήσεις συμβούλων και όχι απευθείας στις εκμεταλλεύσεις. Θετικό στοιχείο είναι η τάση για τη μείωση του αριθμού των εκμεταλλεύσεων και αύξηση του μεγέθους τους στους τομείς της βοοτροφίας και της χοιροτροφίας που αναμένεται ότι θα οδηγήσει σε μεγάλες κτηνοτροφικές επιχειρήσεις οι οποίες θα έχουν ελπίδες σωστής διαχείρισης και κατ' επέκταση βιωσιμότητας μόνο εάν απασχολήσουν καταρτισμένο ανθρώπινο δυναμικό.

10) Πώς αξιολογείτε το κλίμα για την επιχειρηματικότητα στην Περιφέρεια; Ποιοί είναι οι φραγμοί και ποιά τα προβλήματα για τους κλάδους / υποκλάδους που εξετάζετε;

Τα γενικά προβλήματα της επιχειρηματικότητας στη χώρα ισχύουν κατ' αναλογία και σε επίπεδο Θεσσαλίας και επιδρούν, προφανώς, και στον κλάδο. Η έλλειψη ρευστότητας είναι το βασικό ζήτημα σε μία αγορά που ουσιαστικά έχει δώσει έμφαση στο κόστος έναντι της ποιότητας. Ο τραπεζικός τομέας υπολειτουργεί και τα ιδιωτικά κεφάλαια εφαρμόζουν παραδοσιακά στρατηγικές χαμηλού ρίσκου που δεν ευνοούν την καινοτομία. Ζητήματα γραφειοκρατίας από την πλευρά της δημόσιας διοίκησης (πολυνομία, αδειοδοτήσεις, εγκρίσεις περιβαλλοντικών όρων, κ.ά.) και στρεβλής, μη ελεγχόμενης, λειτουργίας του ανταγωνισμού (π.χ., διάφορες «ελληνοποιήσεις» εισαγόμενων προϊόντων) δυσχεραίνουν την κατάσταση.

Σε τοπικό επίπεδο, η επιχειρηματικότητα στη Θεσσαλία χαρακτηρίζεται κυρίως ως «επιχειρηματικότητα ανάγκης» αντί ως «επιχειρηματικότητα ευκαιρίας». Ο κορμός της επιχειρηματικής βάσης αποτελείται από οικογενειακού τύπου μικρομεσαίες και πολύ μικρές επιχειρήσεις προσανατολισμένες στη τοπική αγορά και κατανάλωση, με πολύ χαμηλό βαθμό εξωστρέφειας, πολύ χαμηλό βαθμό καινοτόμων δραστηριοτήτων και σχεδόν μηδενικές ιδιωτικές δαπάνες για Έρευνα και Ανάπτυξη. Οι ελάχιστες δομές υποστήριξης της επιχειρηματικότητας και

μεταφοράς τεχνολογίας υπολειπόμενων αναγκάζοντας τους επιχειρηματίες να ανακαλύπτουν, όταν χρειάζεται, τον τροχό μόνοι τους.

Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά (ηλικία, μορφωτικό επίπεδο, επιχειρηματική εμπειρία) της πλειοψηφίας των εμπλεκόμενων στον πρωτογενή τομέα επηρεάζουν αρνητικά πολλές καινοτόμες προσπάθειες για οργανωσιακές καινοτομίες.

Μοναδικός ενθαρρυντικός παράγοντας είναι η σημαντική μεταστροφή νέων ανθρώπων προς τον πρωτογενή τομέα τα τελευταία 2-3 έτη που δεν έχει αποτυπωθεί ακόμα στις στατιστικές.

- 11) Τα μέχρι σήμερα μέτρα ενίσχυσης της καινοτομίας (επιχορηγήσεις, δάνεια, εγγυήσεις, κουπόνια καινοτομίας, κ.ο.κ.) ανταποκρίνονται στις ανάγκες και τις προσδοκίες των επιχειρήσεων; Ποιά θα ήταν τα κατάλληλα κίνητρα για να επενδύσουν οι επιχειρήσεις περισσότερο σε έρευνα και ανάπτυξη;

Με βάση τα δεδομένα που παρατίθενται ως απάντηση στην ερώτηση 8 παραπάνω, φαίνεται ότι τα μέτρα ενίσχυσης της καινοτομίας της τρέχουσας προγραμματικής περιόδου (ΕΣΠΑ), που σημειωτέον ήταν σχεδιασμένα και εκτελέστηκαν κεντρικά υπό την αιγίδα της ΓΓΕΤ, δε φαίνεται να «συγκίνησαν» ιδιαίτερα τις επιχειρήσεις. Οι λόγοι γι' αυτό δεν έχουν ακόμα διευκρινιστεί: μπορεί να σχετίζονται είτε με τη στόχευση (π.χ., επιλέξιμες ερευνητικές περιοχές), ή με τις προϋποθέσεις συμμετοχής, ή με τα ποσοστά ενίσχυσης, ή με τις επιλέξιμες δαπάνες ή σε συνδυασμό όλων αυτών των παραγόντων.

Αντίθετα, οι επιδοτήσεις στο πλαίσιο του ΕΠ Αγροτικής Ανάπτυξης 2007-2013 φαίνεται να ήταν εμφανώς πιο ελκυστικές δεδομένου ότι αφορούσαν ενισχύσεις σε υποδομές και μηχανολογικό εξοπλισμό.

6 Σύνθεση

Από την παράθεση των δεδομένων που προηγήθηκε, καθίσταται σαφές ότι ο αγροδιατροφικός τομέας είναι το μείζον παραγωγικό σύμπλεγμα στην οικονομία της Περιφέρειας Θεσσαλίας και ως εκ τούτου πρέπει ν' αποτελέσει μία από τις πρώτες προτεραιότητες της υπό διαμόρφωση στρατηγικής για την έξυπνη εξειδίκευση. Με δεδομένη τη σημασία του συμπλέγματος, είναι απολύτως απαραίτητο να τεκμηριωθεί άμεσα μέσω κατάλληλα σχεδιασμένης ποσοτικής έρευνας ο βαθμός έδρασης (embeddedness)¹⁰ και συνάφειας¹¹ του συμπλέγματος στην περιφερειακή οικονομία, ο βαθμός σύνδεσής του (connectedness) με εθνικές ή διεθνείς αλυσίδες αξίας.

Τα αποτελέσματα των επιμέρους θεματικών ομάδων και τα κείμενα στρατηγικής και προτάσεων που τέθηκαν υπόψη της Ομάδας Εργασίας υποδεικνύουν ότι υπάρχει σημαντική ταύτιση με τα εθνικά κείμενα που συνοψίστηκαν στην ενότητα 3:

- 1) Στην **προοπτική των ανθρώπινων πόρων** τέθηκαν ζητήματα εκπαίδευσης των νέων αγροτών, με τη λογική της δια βίου μάθησης, τόσο προς την κατεύθυνση νέων μεθόδων και καλλιεργητικών τεχνικών όσο και για θέματα επιχειρηματικότητας ώστε να εμπεδωθεί μία κουλ-

¹⁰ Η έδραση στο περιφερειακό οικονομικό σύστημα εξετάζει την ύπαρξη επιχειρήσεων που είναι σε αρμονία με τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες και μπορούν να βασίζονται σε ένα εκπαιδευμένο τοπικό εργατικό δυναμικό και σε ένα καλό ιστορικό σχέσεων συνεργασίας με άλλους περιφερειακούς φορείς. Τα στοιχεία δείχνουν ότι, χωρίς αυτά τα χαρακτηριστικά, οι επιχειρήσεις είναι πολύ πιθανό να αποτύχουν μεσοπρόθεσμα.

¹¹ Η αρχή της συνάφειας περιγράφει το βαθμό διαφοροποίησης των επιχειρήσεων σε συναφείς τομείς βάσει των νέων καινοτόμων τεχνικών ή μεθόδων. Με άλλα λόγια, είναι μια στρατηγική διαφοροποίησης εντός μιας εξειδίκευσης. Αυτό επιτρέπει στις επιχειρήσεις να αξιοποιήσουν δεξιότητες, περιουσιακά στοιχεία και δυνατότητες σε μια περιφέρεια, ενώ ταυτόχρονα να προσαρμόζονται και βελτιώνονται μέσω της καινοτομίας.

τούρα αγροτικής επιχειρηματικότητας· αναγνωρίστηκε η ανάγκη βελτίωσης των δεξιοτήτων των στελεχών των επιχειρήσεων της πρώτης μεταποίησης και των τροφίμων ποτών, επίσης με τη λογική της δια βίου μάθησης, προς την κατεύθυνση της εισαγωγής διεργασιακών καινοτομιών στον κλάδο και βελτίωση των ικανοτήτων χαρτογράφησης νέων αγορών και ανάληψης επιτυχημένων δραστηριοτήτων προώθησης προϊόντων. Με ευρύτερη θεώρηση, δημιουργία εκπαιδευτικών διαδικασιών και συνθηκών που θα προωθούν τη συνεργασία και την έννοια της συνέργειας και την ανάδειξη τη θέση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον και τον πρωτογενή τομέα.

- 2) Στην **προοπτική του προϊόντικου μίγματος και της πληροφόρησης για τις αγορές** ως πρώτη προτεραιότητα αναφέρθηκε ομόφωνα η υποστήριξη αιφροδικής παραγωγής ποιοτικών προϊόντων με εκμετάλλευση των στοιχείων μοναδικότητας της Θεσσαλίας και η διεύρυνση κατά το δυνατόν των Θεσσαλικών ΠΟΠ προϊόντων. Ακολουθεί η βελτίωση της προστιθέμενης αξίας στη Θεσσαλία με ενίσχυση της κάθετης ολοκλήρωσης μεταξύ των κλάδων τροφίμων – ποτών και πρώτης μεταποίησης και του πρωτογενή τομέα κυρίως μέσω οργανωσιακών καινοτομιών όπως η συμβολιακή γεωργία, η χρήση καινοτόμων συστημάτων παραγωγής και σύγχρονων τεχνολογιών, τα συνεργατικά σχήματα (clusters) και παρεμβάσεις σε κρίσιμα ή προβληματικά σημεία των αλυσίδων αξίας. Συστηματικές δομές παρακολούθησης των τάσεων της ζήτησης σε υφιστάμενες (π.χ., Ευρωπαϊκή Ένωση) και νέες αγορές (π.χ., Ρωσία, Κίνα, Βόρεια Αμερική, κ.ά.) είναι πρωταρχικής σημασίας, όπως επίσης και πρωτοβουλίες προώθησης των προϊόντων στις ίδιες αγορές. Τέλος, ο διαρκής εκσυγχρονισμός των παραγωγικών μονάδων προς την κατεύθυνση της βελτίωσης της αποδοτικότητας ή και την αύξηση της παραγωγικής ικανότητας είναι επίσης ψηλά στον κατάλογο με τις προτεραιότητες.
- 3) Στην προοπτική της **Έρευνας και Τεχνολογικής Ανάπτυξης** διαπιστώνεται ένα τριπλό χάσμα: η ζήτηση εκ μέρους των εκπρόσωπων του παραγωγικού συστήματος δίνει έμφαση σε διεργασιακές καινοτομίες, δηλ. τεχνολογίες που βελτιώνουν στάδια υφιστάμενων παραγωγικών διεργασιών ενώ οι εισροές από τα εθνικά κείμενα στρατηγικής είναι πολύ διαφορετικές από τις προτάσεις του περιφερειακού συστήματος παραγωγής γνώσης. Το γεγονός αυτό αποδίδεται στη διαπιστωμένη ανωριμότητα του επιχειρηματικού τομέα σε θέματα E&TA σε συνδυασμό με την εμπεδωμένη γνώση των ερευνητών. Αποτελεί μεγάλο στοίχημα για την προσεχή προγραμματική περίοδο τόσο ο προσανατολισμός μέρους των ερευνητικών δραστηριοτήτων των φορέων παραγωγής γνώσης προς την κατεύθυνση των αναγκών του παραγωγικού τομέα, όσο και η ανάπτυξη ικανοτήτων E&TA στις επιχειρήσεις για προϊόντικές καινοτομίες. Το στοίχημα αυτό θα κερδηθεί μέσω της συστηματικής δικτύωσης (βλ. επόμενο σημείο).
- 4) Στην **προοπτική της δικτύωσης των συντελεστών του περιφερειακού συστήματος καινοτομίας**, όσον αφορά τον αγροδιατροφικό τομέα, οι μέχρι σήμερα επιδόσεις είναι εξαιρετικά αποθαρρυντικές και ως προς τις τρεις συνιστώσες (επιχειρήσεις / παραγωγοί, ερευνητές, περιφερειακή διοίκηση) και συνεπώς υπάρχει εξαιρετικό πεδίο πολυεπίπεδων παρεμβάσεων:
 - i) **Δίκτυα επιχειρήσεων / παραγωγών.** Υπάρχουν λίγες επιτυχημένες περιπτώσεις συνεργατικών σχημάτων (ΘΕΣγάλα, Αγροκτήματα Βόλου, ΕΒΟΛ, κ.ά.α.) και αρκετά παραδείγματα κάθετης ολοκλήρωσης, υπό τη μορφή συμβολιακής γεωργίας, κυρίως στον τομέα της βιομηχανικής τομάτας και των αχλαδιών. Αν και για τον εξωτερικό παρατηρητή και οι δύο προσεγγίσεις αποτελούν αυτονόητες εξελίξεις με οικονομικούς όρους, η έρευνα που έγινε στο πλαίσιο του LACTIMED για τα γαλακτοκομικά προϊόντα στη Θεσσαλία βρήκε ότι δεν είναι τόσο εύκολο να δρομολογηθούν αντίστοιχες δράσεις. Επικαλείται έλλειψη παράδοσης τυπικών συνεργασιών, μεγάλες διαφορές κλίμακας μεταξύ των επιχειρήσεων, άρα και στρατηγικής και ακόμα την υποβάθμιση της έννοιας του cluster στο συλλογικό υποσυνείδητο εξαιτίας αποτυχημένων πρωτοβουλιών του παρελθόντος. Η συνταγή που προτείνει το Lactimed είναι, αρχικά, η ανάληψη δράσεων που απαντούν συγχρόνως στα

ουσιαστικά προβλήματα των μερών (κρίκων) και τον αντίκτυπό τους στην αλυσίδα (έλλειψη δομών, κρίσιμης μάζας κ.λπ.) και στη συνέχεια μια προοδευτική οικοδόμηση σχέσεων εμπιστοσύνης, η οποία μεταφράζεται μέσα στο χρόνο από περισσότερους συμμετέχοντες σε κοινές δραστηριότητες και μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Για να επιτευχθεί η «συνταγή» του Lactimed και σε άλλες αλυσίδες αξίας, το πρώτο βήμα είναι η ποσοτικοποίηση, με οικονομικούς όρους των προβλημάτων στην αλυσίδα αξίας και στη συνέχεια η διερεύνηση καινοτόμων, αλλά όχι πάντα τεχνολογικών, λύσεων, και η ενημέρωση των εμπλεκόμενων για τις ευκαιρίες που χάνουν μη προβαίνοντας στη δημιουργία τέτοιων σχημάτων.

- ii) **Δικτύωση του αγροδιατροφικού τομέα με άλλους κλάδους της οικονομίας.** Έχουν αναφερθεί σημαντικά περιθώρια διασύνδεσης στους τομείς της εστίασης (π.χ., κοινής προώθησης θεσσαλικών προϊόντων ή μεσογειακής δίαιτας), του τουρισμού (π.χ., αγροτουρισμός, μελισσοκομικός τουρισμός, κ.ά.): τα περισσότερα απ' αυτά έχουν επιχειρηθεί και κατά το παρελθόν χωρίς να υπάρχει αξιολόγηση της επιτυχίας τους. Χωρίς να παραγνωρίζουμε τη σημασία τέτοιων δικτυώσεων, θεωρούμε ότι η σημαντικότερη πρόκληση για την προσεχή προγραμματική περίοδο είναι η ευθυγράμμιση ενός σημαντικού τμήματος του τριτογενή τομέα με τις ανάγκες σε εμπειρία του αγροδιατροφικού συμπλέγματος και η ανάπτυξη win-win στρατηγικών. Ως πιθανά πεδία ευθυγράμμισης θα μπορούσαν ν' αναφερθούν η πιστοποίηση της ποιότητας και της γεννητικής ταυτότητας των θεσσαλικών προϊόντων, η προώθηση πωλήσεων σε αγορές του εξωτερικού, ο βιομηχανικός σχεδιασμός συσκευασιών κ.ά.
- iii) **Δικτύωση του αγροδιατροφικού τομέα με την κοινωνία των πολιτών** μέσω πρωτοβουλιών για κοινωνική καινοτομία: το επονομαζόμενο «κίνημα της πατάτας» αποδείχθηκε ένα εξαιρετικό επιχειρηματικό μοντέλο που φαίνεται να ταιριάζει με τις ανάγκες και των δύο πλευρών.
- iv) **Μεταφορά τεχνολογίας: δικτύωση έρευνας - παραγωγής.** Ο ακαδημαϊκός / ερευνητικός τομέας μπορεί να συνεισφέρει τόσο στην ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού σχεδιάζοντας κυλιόμενα προγράμματα δια βίου μάθησης και οργανώνοντας δράσεις ενημέρωσης των συντελεστών του αγροδιατροφικού συμπλέγματος για νέες τεχνολογίες, τεχνικές, μεθόδους, κ.ά. Η πρώτη προτεραιότητα είναι η ενεργητική μεταφορά τεχνολογίας προς τον επιχειρηματικό τομέα με ανάληψη πρωτοβουλιών και όχι με παθητική αναμονή. Μπορεί επίσης να δημιουργήσει κοινές υποδομές πειραματισμού, μικρής ή μεγάλης κλίμακας, με τις επιχειρήσεις ή τους παραγωγούς, να εκτελέσει ειδικά, τοπικού χαρακτήρα και υψηλής προστιθέμενης αξίας ερευνητικά ή επιδεικτικά έργα αντιμετωπίζοντας διαπιστωμένες ανάγκες στις διάφορες αλυσίδες αξίας, κ.ά. Τέλος, για να ενισχυθεί το θέμα της διάχυσης γνώσης σε επίπεδο αποφοίτων (knowledge spillovers) προς όφελος της περιφερειακής οικονομίας, θα μπορούσε να υιοθετηθεί ένα πρόγραμμα απασχόλησης καταρτισμένων νέων αποφοίτων στην παραγωγή ή στις επιχειρήσεις του συμπλέγματος που θα είχε ξεκάθαρους στόχους επίλυσης προβλημάτων.
- v) **Ευθυγράμμιση των στόχων της περιφερειακής διοίκησης με τους στόχους του αγροδιατροφικού συμπλέγματος.** Είναι ενδεχομένως περιττό ν' αναφερθεί ότι τα εργαλεία πολιτικής υποστήριξης της καινοτομίας και της επιχειρηματικότητας κατά την προσεχή προγραμματική περίοδο πρέπει να είναι προσαρμοσμένα στις ανάγκες της παραγωγικής βάσης- αυτός είναι ο στόχος της διαδικασίας RIS3! Με δεδομένο ότι δεν είναι ακόμα γνωστή η αρχιτεκτονική των προγραμμάτων της προσεχούς περιόδου (δηλ. δεν είναι γνωστό τι θα χρηματοδοτηθεί από περιφερειακά και τι από τομεακά προγράμματα), οι αρμόδιες αρχές θα πρέπει να είναι έτοιμες με κατάλληλα διαμορφωμένες εναλλακτικές επιλογές. Οι αναπτυξιακές εταιρείες της Θεσσαλίας, ένα εμποδωμένο υπόδειγμα δράσης της αυτοδιοί-

κτησης έχουν αποδείξει ότι είναι ο κατάλληλος διαμεσολαβητής μεταξύ του παραγωγικού συστήματος, της γνώσης και της χρηματοδότησης. Η συσσωρευμένη τεχνογνωσία και τα δίκτυά τους, τις καθιστούν βασικό συντελεστή του εκτελεστικού βραχίονα της στρατηγικής έξυπνης εξειδίκευσης.

- 5) Στην προοπτική της **διακυβέρνησης της εισαγωγής καινοτομίας στο αγρο-διατροφικό σύμπλεγμα**: Ορίζοντας την καινοτομία ως μια σύνθετη, διαδραστική διαδικασία στην οποία υπάρχει ένα μεγάλο ποσό συν-εξέλιξης επιστημονικών, τεχνολογικών και κοινωνικών συστημάτων, στα οποία αιτία και αποτέλεσμα είναι συχνά δύσκολο να διακριθούν, αναδεικνύεται η ανάγκη αλλαγής του σχήματος του εφαρμοσμένου αγροτικού «καινοτομείν» από ένα γραμμικό σχήμα σε ένα συστημικό. *Τίθεται η ανάγκη εισαγωγής της έννοιας του «διαμεσολαβητή καινοτομίας» και η ανάγκη ανάλυσης του τρόπου με τον οποίο μπορεί αυτή να αναδειχθεί και ενσωματωθεί ενεργώντας ως γέφυρα μεταξύ των ομάδων προσφοράς και ζήτησης στον χώρο των υποδομών γνώσης του γεωργικού τομέα με αντικείμενο την προσφορά πληροφοριών, την προσθήκη γνώσης και άμεσο στόχο την προαγωγή της επιχειρηματικότητας και της καινοτομίας μέσω γεφύρωσης των κενών πληροφόρησης και ενδυνάμωσης διαχειριστικών δεξιοτήτων.* Ενώ οι γραμμικές απόψεις για την καινοτομία θεωρείται ότι βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στην προσφορά γνώσης ή τεχνογνωσίας ή τεχνολογίας, η προσέγγιση συστημάτων τονίζει τις ανάγκες της ζήτησης και την ενεργό συμμετοχή των τελικών χρηστών της καινοτομίας. Στην προοπτική συστημάτων καινοτομίας, η παραγωγή και η ανταλλαγή (τεχνικών) γνώσεων και πληροφοριών δεν είναι οι μόνες προϋποθέσεις για την καινοτομία. Αρκετοί πρόσθετοι παράγοντες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο, όπως η πολιτική, η νομοθεσία, οι υποδομές, η χρηματοδότηση, καθώς και οι εξελίξεις της αγοράς. Η καινοτομία απαιτεί ένα αποτελεσματικό συνδυασμό hardware, software, και orgware¹². Το Hardware σχετίζεται με τον υλικό εξοπλισμό που απαιτείται και το software αφορά στη γνώση από την άποψη των εγχειριδίων, λογισμικού και του ψηφιακού περιεχομένου. Το Orgware αναφέρεται στις οργανωτικές και θεσμικές συνθήκες που επηρεάζουν την ανάπτυξη μιας εφεύρεσης σε καινοτομία και την πραγματική λειτουργία μιας καινοτομίας.

Λαμβάνοντας υπόψη τα σενάρια οικονομικού μετασχηματισμού που περιγράφονται στον Οδηγό Εφαρμογής της RIS3 και την αποτύπωση της υφιστάμενης κατάστασης, κάνουμε τις ακόλουθες εκτιμήσεις ως προς την εφαρμοσιμότητά τους:

1. **Εκσυγχρονισμός** μέσω τεχνολογικής αναβάθμισης αξιοποιώντας κάποιες από τις βασικές υποστηρικτικές τεχνολογίες για βελτίωση της παραγωγικότητας ή της ποιότητας σε επίπεδο επιχείρησης ή εκμετάλλευσης, ή ακόμα και σε επίπεδο υποστηρικτικών μηχανισμών για το σύνολο της περιφέρειας (π.χ., μικροηλεκτρονική, εδαφολογικοί χάρτες, ακριβέστερες μετεωρολογικές προβλέψεις, κ.ά.α.). Το σενάριο του εκσυγχρονισμού είναι το βασικό σενάριο εργασίας για την πλειοψηφία των συντελεστών του αγροδιατροφικού τομέα, περιλαμβάνοντας διεργασιακές, οργανωσιακές και προωθητικές καινοτομίες.
2. **Γέννηση νέου (νέων) κλάδου(-ων)** με αξιοποίηση τεχνολογιών αιχμής που είναι διαθέσιμες τοπικά. Οι δύο πιθανές υποψηφιότητες για το σενάριο της γέννησης νέων κλάδων αφορούν (α) τον τομέα των λειτουργικών τροφίμων και (β) τον τομέα των ελέγχων ποιότητας ή πιστοποίησης προέλευσης ή επιβεβαίωσης ισχυρισμών υγείας σε προϊόντα φυτικής και ζωικής παραγωγής με χρήση μοριακών ή γενετικών τεχνικών. Και τα δύο σενάρια θα είναι πιθανότατα οδηγούμενα από την ερευνητική δραστηριότητα στους ακαδημαϊ-

¹² Bl.R. Smits, *Innovation studies in the 21st century: questions from a user's perspective*, Technol. Forecast. Soc. Change 69 (9) (2002) 861–883., L. Klerkx and C. Leeuwis, *Balancing multiple interests: Embedding innovation intermediation in the agricultural knowledge infrastructure*, Technovation 28 (2008) 364–378; L. Klerkx and C. Leeuwis, *Establishment and embedding of innovation brokers at different innovation system levels: Insights from the Dutch agricultural sector*, Technological Forecasting & Social Change 76 (2009) 849–860.

κούς ή ερευνητικούς φορείς της Θεσσαλίας, άρα θα εμφανιστούν ως τεχνοβλαστοί (spin-offs) ή νεοπαγείς επιχειρήσεις (start-ups) νέων διδακτόρων. Στο (α) σενάριο ενδέχεται να υπάρξει συνέργεια με υφιστάμενες επιχειρήσεις προς την κατεύθυνση της outsourced παραγωγής ενώ το δεύτερο είναι πιο ξεκάθαρο: ικανοποιεί τη ζήτηση των τοπικών επιχειρήσεων και έχει βάσεις για εξάπλωση στην ελληνική επικράτεια και το εξωτερικό.

3. **Μετάβαση** από έναν κλάδο σε κάποιον άλλο αξιοποιώντας υφιστάμενες ικανότητες σε έρευνα και ανάπτυξη, τεχνολογία, τεχνογνωσία και ειδικές γνώσεις που υπάρχουν ήδη στην περιφέρεια ή μπορούν ν' αποκτηθούν. Το σενάριο της μετάβασης, με βάση τα σημερινά δεδομένα, έχει μικρή βάση με όρους απασχόλησης, εξαγωγών και ΑΕΠ στο αγροδιατροφικό σύμπλεγμα. Είναι εφαρμόσιμο σε νέες καλλιέργειες (π.χ., αρωματικά ή φαρμακευτικά φυτά) ή στην εκτροφή ζώων (π.χ., βούβαλοι) ή ιχθύων που αξιοποιούν υφιστάμενες γνώσεις και φυσικούς πόρους που είναι διαθέσιμοι στη Θεσσαλία.
4. Τέλος, η **παράπλευρη διαφοροποίηση** μέσω συνεργιών (οικονομίες σκοπού και κλίμακας) που μπορούν να υπάρξουν μεταξύ μίας υφιστάμενης δραστηριότητας και μίας νέας, καθιστώντας την εμφάνιση μιας νέας δραστηριότητας ιδιαίτερα ελκυστική και κερδοφόρα δεν μπορεί ν' αξιολογηθεί την παρούσα χρονική στιγμή αφού απαιτεί καλή γνώση των ιδιαίτερων ικανοτήτων (capabilities) και της άυλης γνώσης (tacit knowledge) που διαθέτει το τοπικό παραγωγικό σύστημα· και τα δύο είναι πολύ δύσκολο να μετρηθούν και ενδεχομένως μία απόπειρα ποιοτικής δημιουργίας τέτοιων μελλοντικών σεναρίων με χρήση τεχνικών προοπτικής διερεύνησης να ήταν μία από τις πρώτες δράσεις στο πλαίσιο της στρατηγικής RIS3 στη Θεσσαλία.